

Elżbieta Gajewska-Prorok

Muzeum Narodowe we Wrocławiu
Nr ORCID: 0000-0003-0952-0988

National Museum in Wrocław
ORCID iD: 0000-0003-0952-0988

Witraże w kościele św. Krzysztofa we Wrocławiu – kreacja konserwatorska w dialogu z historią

Stained Glass of the Church of St Christopher in Wrocław. Conservators' Creation in Dialogue with History

Abstrakt

W zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu przechowywanych jest sześć kwater witrażowych o wymiarach 60 × 40 cm z 1586 roku. Są to trzy pary witraży herbowych małżeństw wrocławskich patrycjuszów: Georga von Rohn i Jemminy von Reichel, Stenzela von Rohn i Susanny Fetscherin, Georga Köye i Magdaleny Schreiterin. Witraże malowane są czarną farbą konturową i patyną, żółtą lazurą srebrną oraz niebieską i czerwoną przezrystą farbą szklinną. Pochodzą z gotyckiego kościoła św. Krzysztofa we Wrocławiu, dokąd zostały przypuszczalnie przeniesione z kościoła miejskiego św. Elżbiety we Wrocławiu, a w 1884 roku przekazano je do zbiorów wrocławskiego Museum Schlesischer Altertümer (Muzeum Starożytności Śląskich). W latach 2017-2018 wykonane zostały ich kopie, które umieszczono w oszkleniu romboidalnym, w trzech oknach odbudowanego po II wojnie światowej ewangelickiego kościoła św. Krzysztofa, gdzie także odtworzono kamieniarkę z maswerkami, bazując na wzorach z lat 80. XIX stulecia. W dwóch innych oknach kościoła, w roku 2018, umieszczono w oszkleniu gomółkowym czternaście herbów śląskich rodów szlacheckich, wzorowanych na oryginalnych witrażach śląskich i szwajcarskich z XVI i początku XVII wieku. Dwa okna prezbiterium ozdobiono w 2018 roku witrażami figuralnymi z przedstawieniami świętych męczenników katolickich i ewangelickich: księdza Dietricha Bonhöffera i św. Edyty Stein, św. Maksymiliana Kolbe i ks. biskupa Juliusza Bursche. Koncepcja konserwatorska rekonstrukcji okien polegała na umieszczeniu w nich kopii witraży z 1586 roku oraz innych witraży herbowych, inspirowanych witrażami renesansowymi, a także witraży figuralnych w neorenesansowej oprawie architektonicznej. Taka rekonstrukcja oszkleń nawiązuje do funkcjonowania luterkańskiej świątyni w czasach nowożytnych i do elementów jej wyposażenia, m.in. późnorenesansowego ołtarza z końca XVI wieku.

Słowa kluczowe: Wrocław, kościół św. Krzysztofa we Wrocławiu, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, witraże herbowe, kopie witraży, geometryczne przeszklenia nowożytne, oszklenia ochronne, rekonstrukcja kamieniarki okiennej, aranżacja konserwatorska

Abstract

The collections of the National Museum in Wrocław contain six stained glass panels dated at 1586 and measuring 60 × 40 cm. These are three pairs of the heraldic stained glass artworks dedicated to the patrician married couples from Wrocław: Georg von Rohn and Jemmina von Reichel, Stenzel von Rohn and Susanna Fetscherin, Georg Köye and Magdalena Schreiterin. The glass artworks are painted with black contour paint and patina, yellow silver stain and blue and red, transparent glaze paints. They come from the Gothic Church of St Christopher in Wrocław. They had most probably been moved there from the town Church of St Elizabeth in Wrocław. In 1884, they were bequeathed to the collection of the Wrocław Museum Schlesischer Altertümer (Museum of Silesian Antiquities). In the years 2017-2018, they were copied. Set in diamond-shaped glazing, the copies were installed in three windows of the Lutheran Church of St Christopher rebuilt after World War II. The church window stonework with tracery was also reconstructed, based on patterns from the 1880s. In 2018, fourteen coats of arms of Silesian noble families were placed in two other windows of the church and in crown glass. They were fashioned after original Silesian and Swiss stained glass windows from the 16th and early 17th centuries. Two chancel windows were decorated in 2018 with figurative stained glass depicting holy Catholic and Evangelical martyrs: the Rev. Dietrich Bonhöffer and St Edith Stein, St Maximilian Kolbe and Archbishop Juliusz Bursche. The conservation concept for reconstruction of the windows was to use the copies of the 1586 stained glass artworks and other heraldic glass works inspired by the Renaissance stained glass art, as well as figurative stained glass, in a neo-Renaissance architectural setting. Such a reconstruction of the glazing alludes to the functioning of the Lutheran temple in early modern times and to its equipment, including the late Renaissance altar from the late 16th century.

Keywords: Wrocław, Church of St Christopher in Wrocław, National Museum in Wrocław, heraldic stained glass, stained glass copies, early modern geometric glazing, protective glazing, reconstruction of window stonework, conservation design

W ZBIORACH MUZEUM NARODOWEGO WE Wrocławiu przechowywanych jest sześć kwater witrażowych, powstałych w 1586 roku. Są to trzy pary witraży herbowych małżonków, przedstawiciele patrycjatu Wrocławia, żyjących w 2. połowie XVI stulecia: Georga von Rohn i jego żony Jemminy

THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM in Wrocław contain six stained glass panels dated at 1586. They are three pairs of the heraldic stained glass artworks dedicated to the patrician married couples living in Wrocław in the second half of the 16th century: Georg von Rohn and his wife

von Reichel (il. 1), ich syna i synowej Stenzela von Rohn i Susanny Fetscherin (il. 2) oraz spokrewnionej z nimi pary małżonków: Georga Köye i Magdaleny Schreiterin (il. 3). Wymiary tych prostokątnych kwater są prawie takie same: 60 x 40 cm. Do lat 80. XIX wieku witraże te znajdowały się we wrocławskim kościele św. Krzysztofa, potem zostały przekazane do zbiorów wrocławskiego Museum Schlesischer Altertümer (Muzeum Starożytności Śląskich), a po 1945 roku znalazły się w zbiorach Muzeum Państwowego (Muzeum Narodowego od 1970 roku)¹. Zespół witraży herbowych z kościoła św. Krzysztofa jest unikatem w skali kraju. Obok śląskiego (wrocławskiego?) witraża z godłem cechu sukienników z 1551 roku (96 x 53 cm w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu)² i witraży herbowych patrycjusza toruńskich: von der Lindego z 1598 (72 x 50 cm), Strobanda i Mochingera z 4. ćwierci XVI wieku (70 x 50 cm i 72 x 52 cm) w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu³ są jednymi z największych świeckich witraży późnorenesansowych na terenie Polski. Do roku 1945 inne znacznych rozmiarów witraże herbowe i cechowe znajdowały się w oknach dwóch

Jemmina von Reichel (Fig. 1), their son and daughter-in-law Stenzel von Rohn and Susanna Fetscherin (Fig. 2) and their relatives Georg Köye and Magdalena Schreiterin (Fig. 3). The dimensions of these

1. Para witraży herbowych małżonków: Georg Rohn (imię i nazwisko zamienione omyłkowo podczas konserwacji w 1960 r., tarcza uzupełniona w okresie XIX w.) i Jemmina Reichel (nazwisko zamienione omyłkowo podczas konserwacji w 1960 r.), Wrocław 1586. Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka

1. A pair of the heraldic stained glass panels of the married couple: Georg Rohn (the first and last name mistakenly altered during the 1960 conservation works, the shield supplemented in the 19th century) and Jemmina Reichel (the last name mistakenly altered during the 1960 conservation works), Wrocław 1586. The National Museum in Wrocław. Photo by Arkadiusz Podstawka

2. Para witraży herbowych małżonków: Stenzel Rohn i Susanna Fetscherin, Wrocław 1586. Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka

2. A pair of the heraldic stained glass panels of the married couple: Stenzel Rohn and Susanna Fetscherin, Wrocław 1586. The National Museum in Wrocław. Photo by Arkadiusz Podstawka

3. Para witraży herbowych małżonków: Georg Köye i Magdalena Schreiterin, Wrocław 1586. Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka

3. A pair of the heraldic stained glass panels of the married couple: Georg Köye and Magdalena Schreiterin, Wrocław 1586. The National Museum in Wrocław. Photo by Arkadiusz Podstawka

miejskich kościołów Wrocławia: św. Elżbiety (dwa witraże z herbami rodów wrocławskich patrycjuszów: von Sebischa i von Artzata, o wymiarach 83 × 67 cm, z datą 1628) i św. Marii Magdaleny (dwie kwatery witrażowe z 1608 roku o wymiarach 50 × 50 cm, cztery z początku XVII wieku o wymiarach 50 × 50 cm oraz sześć kwaterek cechowych z końca XVII i początku XVIII wieku)⁴.

Historia. Kopie witraży

Kościół św. Krzysztofa (il. 4, 5), najmniejszy⁵ ze staromiejskich gotyckich kościołów wrocławskich, był usytuowany na granicy historycznego Starego Miasta, nad fosą miejską, zwaną Czarną Oławą, w pobliżu dawnej Bramy Oławskiej. Obecnie, po zmianie układu urbanistycznego w wyniku ogromnych zniszczeń z 1945 roku, znajduje się przy tunelach sześciopasmowej trasy W-Z.

Omawiany kościół to orientowana, jednonawowa, trójprzęsłowa budowla z wydzielonym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, wzniesiona na początku XV stulecia na miejscu dawnej kaplicy cmentarnej.

rectangular panels are almost the same: 60 × 40 cm. Up to the 1880s, these glass pieces were exhibited in the Church of St Christopher from Wrocław. Next, they were moved to the local Museum Schlesischer Altertümer (Museum of Silesian Antiquities), and after 1945, they made their way into the collection of the State Museum (National Museum since 1970).¹ A set of the heraldic stained glass windows from the Church of St Christopher is exceptionally rare in Poland. Besides the Silesian (Wrocław?) stained glass window with the emblem of the clothiers' guild from 1551 (96 × 53 cm, in the collection of the National Museum in Wrocław)² and the heraldic stained glass of the patricians from Toruń: von der Linde, dated at 1598 (72 × 50 cm), Stroband and Mochinger, from the fourth quarter of the 16th century (70 × 50 and 72 × 52), in the collection of the Regional Museum in Toruń,³ the stained glass artworks from Wrocław belong to the largest secular late Renaissance specimens of this kind in Poland. Until 1945, other large-sized heraldic and guild stained glass works were to be found in the windows of two town churches in Wrocław: St Elizabeth's (two specimens with the

Prezbiterium i przypuszczalnie cały korpus kościoła zostały zbudowane przez Heinricha z Frankensteina (Ząbkowice Śląskie w woj. dolnośląskim) przy wykorzystaniu wzorów budowlanych strzechy mistrza Petera Parlera z Pragi. Pierwotne wezwanie św. Marii Egipcjanki zmieniono w połowie XV wieku na imię św. Krzysztofa. Okolica była zamieszkała przez licznych we Wrocławiu kuźnierzy, bogacących się na handlu futrami przywożonymi z terenów ówczesnej Rosji. Dlatego kościół św. Krzysztofa był pod opieką cechu kuźnierzy, jednego z najstarszych w mieście⁶. Mistrzowie cechowi fundowali wyposażenie kościoła i opłacali remonty. Do świątyni przylegały od południa kramy kuźnierzy, które rozebrano dopiero w 1881 roku⁷. Należy także dodać, że od 1416 roku aż do lat 20. XIX wieku głoszone w tym kościele kazania – zarówno w języku niemieckim, jak i polskim. Od 1523 roku omawiany kościół należał do parafii luterańskiej, a tamtejsi pastory podlegali kościołowi miejskiemu św. Marii Magdaleny. Niewiele zachowało się informacji na temat elementów wyposażenia z tamtego czasu. W roku 1587 została wzniesiona ambona, jedna z najwcześniejszych i najokazalszych ambon w stylu manierystycznym we Wrocławiu, a w 1575 roku wieżę przykryto miedzianym hełmem. W początkach XVII wieku dobudowano zakrystię od strony północnej (1602), kolejne przybudówki mieszkalne przy ścianie północnej i zachodniej oraz szachulcową klatkę schodową przy ścianie południowej (1610), prowadzącą na drewniane empory⁸. W 1672 roku wstawiono nowe okna do kościoła⁹. W roku 1715 wzniesiono, przy ścianie zachodniej, nową emporę organową i wybudowano prospekt organowy¹⁰, a w 1731 roku odmalowano wnętrza i przemaalowano ołtarz, ambonę oraz prospekt organowy – w kolorze białym ze złoceniami¹¹. Być może przy okazji tego remontu odnowiono lub zmieniono oszklenia okienne.

4. Kościół św. Krzysztofa we Wrocławiu, Maximilian Grossmann, miedzioryt kolorowany, Wrocław ok. 1830. Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka

4. *The Church of St Christopher in Wrocław*, Maximilian Grossmann, coloured copperplate engraving, Wrocław, ca. 1830. The National Museum in Wrocław. Photo by Arkadiusz Podstawka

5. Kościół św. Krzysztofa, stan z 2018 r. Fot. Tomasz Kmita-Skarsgård

5. The Church of St Christopher in 2018. Photo by Tomasz Kmita-Skarsgård

coats of arms of the local patricians – von Sebisch and von Artzat – 83 × 67 cm, dated at 1628) and St Mary Magdalene's (two stained glass panels from 1608, 50 × 50 cm, four from the beginning of the 17th century, 50 × 50 cm, and six guild panels from the late 17th century and the early 18th century).⁴

History. Stained glass copies

The Church of St Christopher (Figs 4, 5), the smallest⁵ of all downtown Gothic churches in Wrocław, was situated on the edge of the historic Old Town, above the twon moat, known as Czarna Oława, near the former Oława Gate. Today, after profound changes in the urban tissue resulting from massive destruction in 1945, it stands at the tunnels of the six-lane west-east route.

The church is an oriented, single-nave, three-bay structure with a separate chancel closed on three sides. It was erected at the beginning of the 15th century to replace the former cemetery chapel. The chancel, and presumably the entire body of the temple, was built by Heinrich of Frankenstein (today Ząbkowice Śląskie in Lower Silesia) based on construction designs of the building lodge of the Master Peter Parler from Prague. Originally, the temple was dedicated to St Mary of Egypt and later, from the mid-15th century, to St Christopher. The area was inhabited by furriers, numerous in Wrocław, who were growing rich by trading furs imported from Russia. That is why the Church of St Christopher was under the care of the furriers' guild, one of the oldest in the town.⁶ The guild masters funded church furnishings

W roku 1766 odnowiono ściany kościoła na zewnątrz. Nic nie wiadomo o rodzajach oszklenia okien czy też witrażach w kościele w XVI, XVII i XVIII stuleciu¹².

Podczas odnawiania i częściowej rekonstrukcji kościoła w latach 1881-1893¹³ pięć okien w chórze zostało wyposażonych w nowe maswerki (1881)¹⁴ i oszklenia rombowe¹⁵. Fragmenty XV-wiecznych kamiennych profili okiennych oraz jeden maswerk z okna w prezbiterium przeniesiono do Museum Schlesischer Altertümer¹⁶. Od roku 1928 niektóre kamienne elementy architektoniczne ze zbiorów tego muzeum prezentowano w krużgankach dawnego klasztoru bernardynów na wrocławskim Nowym Mieście¹⁷, położonego niedaleko kościoła św. Krzysztofa. Rysunek maswerków zrekonstruowanych w 1881 roku był wzorowany na oryginalnej kamieniarskiej z XV stulecia, co widać na zachowanym materiale ikonograficznym (omówionym poniżej). Nie wiadomo jednak, w jakim stopniu nowe maswerki naśladowały czy też imitowały profile dawnej kamieniarki i czy pozostawiono część oryginalnych profili w pionowych partiach obramień okien. W roku 1945, w wyniku zniszczenia zabudowań klasztoru bernardynów (który stał opuszczony jeszcze do lat 60. XX wieku), elementy zabytkowej kamieniarki na dawnej ekspozycji uległy przemieszczeniu, a także częściowemu zniszczeniu. Być może resztki gotyckiej kamieniarki z okien kościoła św. Krzysztofa znajdują się jako nierozpoznane w magazynie lub lapidarium Muzeum Architektury we Wrocławiu, które ma siedzibę w dawnym kościele św. Bernardyna ze Sieny i zabudowaniach poklasztornych. Dziewiętnastowieczna kamieniarka okienna została natomiast zniszczona w pożarze kościoła w 1945 roku i przy jego odbudowie w latach 1947-1948 oraz 1956-1958. Zdjęcia archiwalne z tamtych czasów pokazują okna bez jakichkolwiek pozostałości kamieniarki¹⁸. W 1958 roku okna zostały wypełnione tymczasowym oszkleniem ze szkła zbrojonego w trójdzielnych podziałach ze stalowych listew.

Najwcześniejsza wzmianka o witrażach herbowych w kościele św. Krzysztofa pochodzi dopiero z 1868 roku. Została zamieszczona w pierwszym omówieniu zasobów witraży na Śląsku przez Augusta Knoblichę¹⁹. Ludwig Burgemeister i Günther Grundmann w obszernym inwentarzowym opracowaniu architektury i wyposażenia kościołów

and sponsored repairs. As a matter of fact, further stalls adjoined the temple from the south. They were removed no earlier than in 1881.⁷ Interestingly, from 1416 to the 1820s, preachings in the church were delivered both in German and Polish. After 1523 the church was run by a Lutheran parish, and pastors were supervised by the town Church of St Mary Magdalene. Information about the pieces of equipment from that period is scarce. In 1587, a pulpit was installed. It was one of the earliest and most magnificent Mannerist-style pulpits in Wrocław. In 1575, the tower was covered with a copper cupola. At the beginning of the 17th century, a sacristy was added on the north side (1602), residential annexes at the north and west walls and a wattle and daub staircase at the south wall (1610), leading to wooden galleries.⁸ New windows were installed in 1672.⁹ In 1715, a new organ gallery was erected at the west wall along with a screen.¹⁰ In 1731, the interiors were repainted. Also, the altar, pulpit and organ screen received a new colour: white with gilding effects.¹¹ Perhaps during that refurbishment, the window glazing was renovated or replaced. In 1766 the exterior walls were renovated. Nothing is known about the type of glazing or stained glass windows used in the church in the 16th, 17th, and 18th centuries.¹²

During the renovation and partial reconstruction of the church in the years 1881-1893,¹³ five windows in the choir loft received new tracery (1881)¹⁴ and diamond glazing.¹⁵ Pieces of the 15th-century stone window profiles and one specimen of tracery from a chancel window were moved to the Museum Schlesischer Altertümer.¹⁶ After 1928, some stone architectural items from the museum collection were exhibited in the cloisters of the former Bernardine monastery in the New Town of Wrocław,¹⁷ not far from the Church of St Christopher. The design of the tracery reconstructed in 1881 was modelled according to the original stonework from the 15th century, as seen in the preserved iconographic material (discussed below). However, it is not known to what extent the new tracery copied or imitated the profiles of the old stonework and whether some of the original profiles were maintained in the vertical parts of the window frames. In 1945, as a result of destruction of the Bernardine monastery complex (which remained forlorn until the 1960s), some elements of

wrocławskich *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau* wymieniają trzy pary witraży herbowych²⁰:

1. Scheibe: Susanna Fetscherin, 1586. Stenzel Rohn 1586
2. Scheibe: Georg Rohn, 1586, Hermina...
3. Scheibe: Magdalena Schreiberin, 1586, Georg Koge 1586

Termin „Scheibe” w języku niemieckim oznacza pojedynczą kwaterę lub szybę witrażową. Opis sugeruje, że witrażowe kwatery herbowe były oprawione po dwie i stanowiły trzy zestawy witraży. Czy była to tylko aranżacja muzealna, czy też w ekspozycji zachowano ich pierwotny układ z okna kościelnego? Nie wiadomo również, w których oknach lub w którym oknie znajdowały się te witraże przed rozpoczęciem remontu kościoła w 1881 roku.

Niemal identyczne wymiary witraży herbowych z kościoła św. Krzysztofa, kompozycja dekoracji, sposób malowania, rodzaj użytych farb szklanych²¹ i lazury srebrzej świadczą o powstaniu tych dzieł w jednej pracowni. Dekoracja na awersie malowana jest czarnobrązową i czarną farbą konturową, tzw. konturówką, lawowana zaś czarnobrązową patyną (niem. Konture, Patine), barwioną tlenkami miedzi i żelaza, a także ceglastoczerwoną, półprzezroczystą farbą szklaną (niem. Eisenrot), barwioną tlenkiem żelaza (w atmosferze utleniającej). Malatury na rewersie naniesiono żółtą lazurą srebrzą i niebieską półprzezroczystą farbą szklaną, barwioną tlenkiem kobaltu. Dekoracja na wszystkich witrażach jest podobnie zakomponowana. Zakłócenia w symetrii rozmieszczenia poszczególnych elementów dekoracyjnych wynikają z przemieszczeń fragmentów witraża podczas kolejnych napraw. W półkolistej arkadzie podpartej dwoma pilastrami hermowymi znajduje się tarcza herbowa o wykroju identycznym we wszystkich witrażach, otoczona labrami w kolorze czarnym ze złotym podbiciem, czarnym ze srebrnym podbiciem i czerwonym ze srebrnym podbiciem²²; zwieńczona srebrnym szyszakiem z medalionem i klejnotem. W herbach szlacheckich znajdują się szyszaki typu prętowego z koronami, w mieszczańskich – typu „żabi pysk”, z przewiązkami. Powyżej widnieje podzielona data: „15/86”. W narożach znajdują się po trzy strzępiaste białe i złote (pierwotnie złote) liście z parą kulistych, czerwonych owoców (jabłek?). Poniżej tarczy herbowej umieszczono prostokątny

the original stonework on the former exposition were relocated as well as partially demolished. It is possible that remains of the Gothic stonework from the windows of the St Christopher Church are kept unrecognized in the storage or lapidarium of the Museum of Architecture in Wrocław, which is housed in the former Church of St Bernardin of Siena and monastery buildings. The 19th-century window stonework of the discussed temple was destroyed in a fire in 1945 and during reconstruction in the years 1947-1948 and 1956-1958. Archival photos from that time show the windows without any remaining stonework.¹⁸ In 1958, the windows were temporarily filled with wired glass glazing arranged in tripartite panels bordered with steel frames.

The earliest record of the heraldic stained glass windows in the Church of St Christopher dates back only to 1868. It is found in the first review of stained glass assets in Silesia by Augustin Knoblich.¹⁹ In an extensive inventory study of the architecture and furnishings of Wrocław churches, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Ludwig Burgemeister and Günther Grundmann refer to three pairs of heraldic glass artworks:²⁰

1. Scheibe: Susanna Fetscherin, 1586. Stenzel Rohn, 1586
2. Scheibe: Georg Rohn, 1586, Hermina...
3. Scheibe: Magdalena Schreiberin, 1586, Georg Koge 1586

The German term “Scheibe” denotes a single stained glass panel or pane. The description suggests that the heraldic glass panels were framed in pairs and made up three sets of artworks. Was this set-up only created for exhibition purposes, or did it imitate the original layout from a church window? It is also not known which windows (or window) had been decorated with these glass panels before the renovation of the church in 1881.

Almost identical dimensions of the heraldic glass artworks from the Church of St Christopher, their ornamental layout, painting technique, type of glaze paints²¹ and silver stain point to the same stained glass-making studio. The decoration on the obverse is painted with black-brown and black contour paints (also known as liners), and washed with black-brown patina (Ger. Konture, Patine), coloured with copper and iron oxides, as well as a brick-red, translucent

szylid w rollwerkowej złotej ramie z napisami o kroju neogotyckim, wykonanymi czarną konturówką, zawierającymi imię i nazwisko męża, a na drugim witrażu pary – imię i nazwisko rodowe żony. Szyszaki zwrócone w prawo (mąż) i w lewo (żona) pozwalają na ustawienie pary kwater we właściwym układzie.

Porównanie dekoracji na wszystkich kwaternionach pozwala stwierdzić, że jej elementy były nieco odmienne na witrażach z herbami mężów i herbami żon. Na witrażach „męskich” wolutowe zworniki łuku arkady oraz przypuszczalnie wolutowe spływy łuku miały pierwotnie²³ kolor ciemnoniebieski, a na witrażach „kobięcych” – złoty (lazura srebrowa). Na pilastrach hermowych z dekoracją o układzie kandelabrowym w witrażach mężów pierwotnie (obecnie elementy dekoracji w oryginalnych witrażach są przemieszczone) znajdowały się w górnej części półpostacie kobiece, a w dolnej formy stożkowe z głowami na podwieszonych chustach, wszystkie oplecione ornamentem okuciowo-rollwerkowym w kolorze złotym. Na witrażach z herbami żon kandelabrowa dekoracja pilastrów była złożona z półpostaci nagich, okrytych niebieskimi i białymi chustami mężczyzn, starszego i młodego, trzymających umieszczone poniżej kartusze herbowe, z których wypływały skrzycone taśmy. Na taśmach były zamocowane głowy z podwieszonymi chustami i pary maskaronowych masek²⁴ (il. 1, 2, 3).

Kompozycja dekoracji omawianych witraży była najpewniej inspirowana wzorami graficznymi, rysunkowymi lub oryginalnymi witrażami herbowymi z ośrodków szwajcarskich lub południowoniemieckich czynnych w 2. połowie XVI wieku. Męskie i kobiece półpostacie na pilastrach, trzymające szylidy z maskami oraz rollwerkowe ramy szylidów inskrypcyjnych występują w podobnych formach na witrażach m.in. szwajcarskich²⁵. Kontakty gospodarcze i artystyczne stolicy Śląska z obszarami południowych krajów niemieckich, a szczególnie Norymbergi w XV i XVI stuleciu, były bardzo silne²⁶. Członkowie rodów kupieckich, którzy przybyli z Norymbergi oraz innych miast południowoniemieckich i osiedli we Wrocławiu, utrzymywali żywe kontakty handlowe, a zarazem artystyczne, z tymi obszarami. Płaskorzeźbione dekoracje renesansowej architektury wrocławskiej oraz elementy dekoracji na „architekturze” przedstawionej w omawianych witrażach herbowych wykazują podobieństwa do pierwowzorów

glaze paint (Ger. Eisenrot), coloured with iron oxide (in an oxidising atmosphere). The effect on the reverse was achieved with yellow and silver stain, and blue translucent glaze paint coloured with cobalt oxide. The decoration on all the stained glass windows in question is similar in terms of design. Any irregularities in the symmetry of positioning the particular decorative elements can be attributed to the displacement of glass pieces during subsequent repairs. The semi-circular arcade supported by two herm pilasters features an escutcheon that has the same shape in all the artworks of stained glass. It is surrounded by black mantling with gold lining, black with silver lining and red with silver lining;²² it is closed from the top by a silver helmet with a medallion and jewel. The coats of arms held by the nobility contain barred helmets with crowns; those held by the bourgeois had frog-mouth helmets with bands. Above, there is a date written as follows: “15/86.” In the corners, there are three lacinate white and golden (originally golden) leaves with a pair of spherical red fruits (apples?). Below the escutcheon, there is a rectangular plaque in a golden scroll frame with neo-Gothic inscriptions made in black liner and containing the husband’s first and last name; on the other glass artwork of the pair, there is the wife’s first name and family name. The helmets turned to the right (husband) and to the left (wife) allow the pair to be oriented in the right direction.

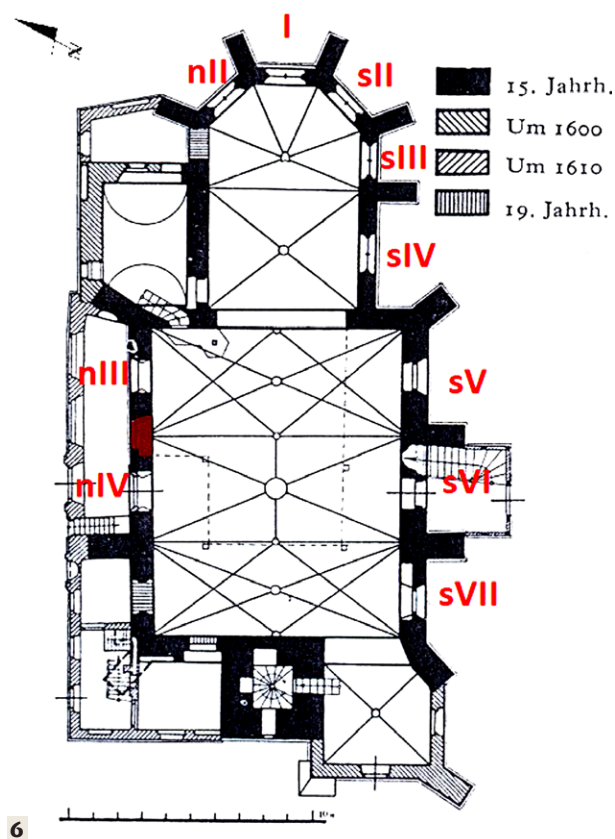
When comparing the decorations on all the glass panels, it becomes apparent that their elements slightly differed on the glass artworks with the coats of arms belonging to the husbands and wives. On the “male” glass specimens, the scroll keystones of the arcade arch, and presumably the volute-shaped arch arms, were originally²³ dark blue; on the “female” glass specimens, they were gold (silver stain). The herm pilasters with a candelabra decoration in the glass artworks of husbands featured originally (now the decorative elements in the original stained glass windows are displaced) female half-figures in the upper part, and conical forms with heads in suspended scarfs, all entwined with a gold-painted ferrule and scroll ornament, in the lower part. On the glass artworks of the wives, the candelabra decoration of the pilasters was composed of the half-figures of naked men, a young and an old one, shrouded in white and

z ośrodków południowoniemieckich²⁷. Natomiast sposób malowania, z przewagą farb szklivnych transparentnych i półtransparentnych, szczególnie lazury srebrzej i patyny, zbliżają nasze witraże do sposobu malowania renesansowych witraży gabinetowych z obszaru Niderlandów. W XVI wieku Wrocław utrzymywał także intensywne kontakty handlowe oraz artystyczne z Niderlandami i te podobieństwa technologiczne w sposobie malowania witraży z kościoła św. Krzysztofa świadczą o splataniu się tradycji południowoniemieckiej czy szwajcarskiej z tradycjami Niderlandów. Możliwe są również wpływy z bliższego geograficznie Pomorza i Meklemburgii, gdzie w 2. połowie XVI i w XVII stuleciu stosowano powszechnie w malarstwie witrażowym malowanie monochromatyczne patyną i lazurą srebrzą, z niewielką ilością półtransparentnych farb szklivnych, głównie niebieskiej i czerwonej, niewątpliwie pod wpływem Niderlandów²⁸. W 2. połowie XVI wieku wymieniani są w źródłach wrocławskich mistrzowie malujący na szkle: Johann Meisner (Maiser) – 1564, Johann Weyhl – 1564 i Lucas Seydel – 1581²⁹. Możliwe, że w pracowni jednego z tych mistrzów powstały omawiane witraże herbowe.

Poszukiwania genealogiczne pozwoliły na potwierdzenie powiązań rodzinnych par małżonków upamiętnionych na witrażach. Data „1586” widniejąca na wszystkich witrażach była datą ślubu kupca Hansa von Rohn³⁰ i Susanny von Haunold. Nie zachowały się jednak witraże herbowe tej pary małżonków. Portret Susanny von Haunold, żony Hansa von Rohn, znajduje się na obrazie epitafijnym jej ojca, Petera von Haunold. Dzieło to pochodzi z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu i powstało w 1588 roku³¹. Brat Hansa, Stenzel (Stanislaus) von Rohn, ożenił się wcześniej, w 1578 roku, z Susanną Fetscherin. Witraże herbowe tej pary zachowały się w prezentowanym tu zespole³². Hans i Stenzel byli synami Georga von Rohn (juniora, zm. 1579) i Jemminy (Geminy) von Reichel (1527-1590). Witraże herbowe tej pary małżonków, których ślub odbył się w roku 1544 także się zachowały³³. Małżonkowie upamiętnieni na trzeciej parze witraży, pochodzący z pomorskiego rodu szlacheckiego Georg Koye (1547-b.d.) i jego żona Magdalena Schreiterin (ślub przed 1586 rokiem), byli spokrewnieni z rodziną Haunoldów. Siostra Magdalena, Susanna Schreiterin (1549-1612), była zamężna

blue scarfs, and holding heraldic cartouches, located below, with twisted bands. On the bands, heads with suspended scarfs and pairs of mascarón masks were fitted²⁴ (Figs 1, 2, 3).

The design of these decorations was most likely inspired by graphic and drawing patterns or original heraldic stained glass artworks from Switzerland or southern German countries, dated for the second half of the 16th century. The male and female half-figures on the pilasters, holding plaques with masks, and the scroll frames of the inscription plaques are found in similar forms on stained glass windows in Switzerland and other regions.²⁵ Economic and artistic contacts between the capital of Silesia and southern German countries, especially Nuremberg, were very strong in the 15th and 16th centuries.²⁶ Members of merchant families from Nuremberg and other southern German cities who settled in Wrocław fostered lively commercial and artistic relations with their homelands. Bas-relief decorations of the Renaissance architecture of Wrocław and elements of decorations on the “architecture” displayed in the discussed heraldic glass specimens bear resemblance to the patterns from southern German regions.²⁷ On the other hand, the painting technique, with the predominance of transparent and semi-transparent glaze paints, especially silver stain and patina, is here a reminder of the Renaissance indoor stained glass panels from the Netherlands. In the 16th century, Wrocław maintained close commercial and artistic contacts also with the Netherlands. The technical similarities in the glass painting methods testify to the intertwining of southern German or Swiss tradition with that of the Netherlands. Influences from the geographically closer Pomerania and Mecklenburg should not be ruled out either. In the second half of the 16th century and in the 17th century, monochromatic use of patina and silver stain was common in stained glass painting from these areas, with some addition of semi-transparent glaze paints, mainly blue and red, accepted undoubtedly from the Dutch tradition.²⁸ In the second half of the 16th century, the following master glass painters are mentioned in Wrocław sources: Johann Meisner (Maiser) – 1564, Johann Weyhl – 1564 and Lucas Seydel – 1581.²⁹ It is possible that the heraldic stained glass discussed herein was manufactured in a studio of one of these masters.

z Davidem von Haunold (ślub przed 1586 rokiem), bratem (?) Susanny von Haunold³⁴. Opisywane trzy pary herbowych witraży małżeńskich są przypuszczalnie częścią „witrażowej” tablicy pamiątkowej dla spokrewnionych par małżeńskich i epitafium dla ich rodziców, ufundowanej z okazji ślubu Hansa von Rohn i Susanny von Haunold w roku 1586. Matka Hansa, żyjąca jeszcze wtedy Jemmina Reichel, należała do jednego z najznacniejszych rodów patrycjuszowskich we Wrocławiu. Od końca XIV do początków XVIII wieku, przez 328 lat czterdziestu przedstawicieli rodziny Reichelów było rajcami miejskimi³⁵. Epitafia członków tego rodu znajdowały się w kościele św. Elżbiety³⁶. Rodzina Haunoldów również należała do najmożniejszych mieszczańskich rodów wrocławskich związanych z farą elżbietańską, podobnie jak rodziny Schreiterów i Rohnów³⁷.

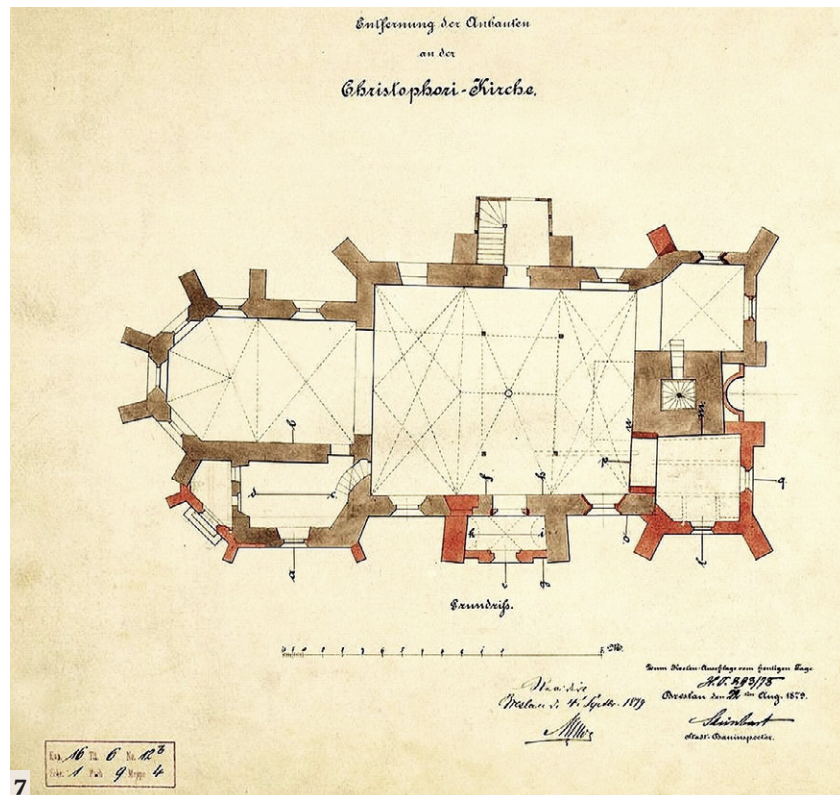
Witraże z kościoła św. Krzysztofa kryją jeszcze jedną zagadkę: na czarnych tarczach herbowych Jemminy Reichel i Stenzela von Rhon wydrapane są napisy z nazwiskami i datami z lat 1730-1875. Wśród osób, które w ten sposób uwieczniły się na renesansowych witrażach, znajduje się Georg Kuhnt (1805-1886), który podpisał się jako: „Georg Kuhnt Glaser/Meister/1849”. Kuhnt działał do 1854 roku we Wrocławiu, a potem w Brzegu. Budował panoramiczne,

Genealogical research confirmed the family ties of the married couples immortalised on the stained glass windows in Wrocław. The date of 1586 inscribed on all the glass pieces was the wedding date of the merchant Hansa von Rohn³⁰ and Susanna von Haunold. However, no heraldic stained glass of this couple survived. Susanna von Haunold, the wife of Hans von Rohn, is depicted in the epitaph picture of her father, Peter von Haunold. This work comes from the Church of St Elizabeth in Wrocław and dates back to 1588.³¹ Hans's brother, Stentzel (Stanislaus) von Rohn, married Susanna Fetscherin before that date, i.e. in 1578. The couple's heraldic glass survived in the presented artworks.³² Hans and Stenzel were the sons of Georg von Rohn (junior, died 1579) and Jemmina (Gemina) von Reichel (1527-1590). They got married in 1544, and their stained glass also survived.³³ The spouses immortalised on the third pair of the glass works, Georg Köye (1547-?) of a noble family from Pomerania and his wife Magdalena Schreiterin (married before 1586) were blood-related to the Haunold family. Magdalena's sister, Susanna Schreiterin (1549-1612), was married to David von Haunold (married before 1586), Susanna von Haunold's brother (?).³⁴ The three pairs of heraldic matrimonial stained glass pieces are probably part of a “stained glass” commemorative plaque for the related married couples and the epitaph for their parents, funded to celebrate the wedding of Hans von Rohn and Susanna von Haunold in 1586. Hans's mother, Jemmina Reichel, who was still alive at that time, belonged to one of the most prominent patrician families in Wrocław. From the late 14th century to the early 18th century, 40 members of the Reichel family served as town councillors for consecutive 328 years.³⁵ The family epitaphs were installed in the Church of St Elizabeth.³⁶ The Haunolds were also ranked among the wealthiest bourgeoisie families of Wrocław, linked to the parish Church St Elizabeth, just as the Schreiters and the Rohns.³⁷

There is another mystery surrounding the stained glass windows from the Church of St Christopher: the black escutcheons of Jemmina Reichel and Stenzel von Rhon reveal carved names and dates from the years 1730-1875. Among those who left their signatures on the Renaissance glass is Georg Kuhnt (1805-1886). His signature reads, “Georg Kuhnt Glaser/

trójwymiarowe obrazy ze szkła, tzw. dioramy. We Wrocławiu mieszkał przy ul. Oławskiej, niedaleko kościoła św. Krzysztofa³⁸.

Napisy wskazują, że od roku 1730 witraże herbowe były dostępne dla uczestników nabożeństw lub osób zwiedzających kościół. W 1731 roku prowadzono (zakończono?) remont kościoła św. Krzysztofa, malowano ściany i być może naprawiano okna, z wykorzystaniem stojących przy ścianach rusztowań. Możliwe, że wtedy przeniesiono witraże herbowe z wyższych partii okien do niższych, dzięki czemu stały się one dostępne z empor. Albo przeniesiono je do wąskiego okna przy emporze organowej, gdzie także był do nich łatwy dostęp. Nie wiadomo, czy omawiane witraże zostały ufundowane do kościoła św. Krzysztofa w 1586 roku. Ich duża wartość materialna i nazwiska fundatorów związanych przede wszystkim z kościołem miejskim św. Elżbiety Węgierskiej we Wrocławiu wskazują na to, że pierwotnie mogły się one znajdować w tej świątyni. Fara św. Elżbiety, nazywana „kościółem bogatych ulic”³⁹, była miejscem pochówku i upamiętnienia przedstawicieli najbogatszych rodów patrycjuszowskich Wrocławia oraz śląskich rodów arystokratycznych. Do dzisiaj zachował się w niej bardzo bogaty zespół dzieł sztuki związanych z historią tej budowli. W roku 1649 miała miejsce katastrofa budowlana w obrębie kościoła św. Elżbiety: zawały się trzy filary i część sklepienia nawy głównej. Zniszczeniu uległy również trzy kaplice⁴⁰. Przymuszczalnie w tym czasie usunięto z remontowanego kościoła część dawnych przeszkleń z witrażami. Być może wykorzystano niektóre uszkodzone witraże herbowe do naprawy okien w kościele

Meister/1849.” Kuhnt was an active contractor in Wrocław until 1854 and he worked later in Brzeg. He specialized in panoramic, three-dimensional glass images, the so-called dioramas. While acting in Wrocław, he lived in Oławska Street, near the Church of St Christopher.³⁸

The inscriptions prove that after 1730 the heraldic glass panels were within reach of service attendees or visitors. In 1731, the renovation of the Church of St Christopher was conducted (finished?). The walls were repainted, and perhaps the windows, accessed from scaffolding leaning against the walls, were mended. Very likely, the heraldic stained glass panels were moved from the upper sections of the windows to the lower ones and became accessible from the galleries. Alternatively, they might have been relocated to a narrow window next to the organ gallery, where they were also within reach. It is not known whether the discussed stained glass was funded for the Church of St Christopher in 1586. Its great pecuniary value and the names of the founders, primarily linked to the town Church of St Elizabeth of Hungary in Wrocław, suggest that it may have been originally exhibited in this temple. The Church of St Elisabeth, known as the “church of wealthy streets,”³⁹ was a burial temple and commemoration site for the

6. Plan kościoła św. Krzysztofa po rekonstrukcji w 1881 r., oznaczenia okien z 2021 r. Za: G. Grundmann, L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. I, Die Stadt Breslau, zweiter Teil, Breslau 1933

6. Plan of the Church of St Christopher after reconstruction in 1881, window designations from 2021. After: G. Grundmann, L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. I, Die Stadt Breslau, zweiter Teil, Breslau 1933

7. Plan przebudowy kościoła św. Krzysztofa z 1879 r. Muzeum Architektury we Wrocławiu

7. Alteration design of the Church of St Christopher of 1879. The Museum of Architecture in Wrocław

św. Krzysztofa, remontowanych w 1672 roku, a potem w latach 30. XVIII stulecia.

Nie znamy dokładnych wymiarów okien w kościele św. Krzysztofa przed remontem rozpoczętym w 1881 roku. Przepuszczalnie nie uległy one większej zmianie w czasie restauracji kościoła (il. 6). Przed rozpoczęciem rekonstrukcji kamieniarki (ościeży, laskowań, maswerków) w oknach kościoła w 2016 roku całkowite wymiary okien w prezbiterium: nII, I, sII, sIII, sIV⁴¹ wynosiły 390 × 145 cm (bez kamieniarki). Natomiast okna w korpusie nawowym: nIII, nIV, sV, sVI miały wymiary 390 × 125 cm (bez kamieniarki)⁴². W projekcie rekonstrukcji oszklenia wysokość kwatery wynosi 84 cm, szerokość 61 cm⁴³. Jeśli wymiary kwatery oszklenia okien przed remontem kościoła w 1881 roku były podobne, renesansowe witraże o wymiarach 60 × 40 cm mogły się w nich swobodnie zmieścić. Jednak na planie przebudowy kościoła z 1879 roku (il. 7) widać wyraźnie, że samodzielne okno sVII przy emporze organowej było węższe od pozostałych, jego szerokość wynosiła około 90 cm⁴⁴. To najbardziej prawdopodobne miejsce usytuowania przed rokiem 1881 omawianych trzech par renesansowych witraży herbowych, których łączna szerokość wynosi około 84 cm, a wysokość około 190 cm. Na planie kościoła po remoncie w latach 80. i 90. XIX wieku, zamieszczonym w pracy Grundmanna i Burgemeistra z 1933 roku, okna w prezbiterium są tej samej szerokości, a okna w korpusie nawowym okazują się nieco węższe⁴⁵.

Nie wiadomo, na ile kwatery dzielono okna kościoła w XVI, XVII i XVIII stuleciu. Na grafice Friedricha Gottloba Endlera (1763-1822) z 1807 roku, ukazującej kościół św. Krzysztofa od strony południowo-wschodniej, schematycznie przedstawione dwudzielne okna w prezbiterium są dzielone na trzy kwatery w kolumnie⁴⁶ i cechują je czterolistne rozety w maswerkach, czyli wyglądają podobnie jak po restauracjach budowli w 1881 i po 2016 roku. Wypełnienie okien słabo czytelne na grafice można odczytać jako gomółkowe lub bardzo drobne rombówce. Miedzioryt Maximiliana Grossmanna (który działał we Wrocławiu w latach 1820-1840) z około 1830 roku, przedstawiający kościół od strony południowo-wschodniej, pokazuje dokładniej dwudzielne okna z trójlistnymi rozetami w maswerkach prezbiterium (być może jest to uproszczenie rysownika) i w ścianie

richest patrician families of Wrocław and Silesian aristocratic houses. A rich collection of artworks spanning the entire history of the temple survived to this day. In 1649, the Church of St Elisabeth suffered a construction disaster: three pillars and part of the central aisle vault collapsed. Three of its chapels were also destroyed.⁴⁰ Presumably, some of the old glazing with stained glass was removed from the renovated church during this period. Perhaps some of the damaged heraldic glass panels were used to repair the windows in the Church of St Christopher, renovated in 1672 and then in the 1730s.

The exact dimensions of the windows at the Church of St Christopher before the 1881 renovation are not known. Presumably, they were not altered significantly during the restoration of the temple (Fig. 6). Before the reconstruction of the stonework (jamb, bars, tracery) of the church windows in 2016, the total dimensions of the chancel windows: nII, I, sII, sIII, sIV⁴¹ were 390 × 145 cm (without stonework): the windows in the aisle body: nIII, nIV, sV, sVI measured 390 × 125 cm (without stonework).⁴² In the glazing reconstruction design, the height of the panel is 84 cm and the width is 61 cm.⁴³ Assuming that the dimensions of the glazing panels before the 1881 renovation were similar, the Renaissance stained glass artworks measuring 60 × 40 cm should have easily fit in them. However, the church alteration design from 1879 (Fig. 7) clearly shows that the single-section sVII window at the organ gallery was narrower than the others, its width being about 90 cm.⁴⁴ Before 1881, this is the most probable location of the three pairs of Renaissance heraldic stained glass pieces, with their total width being about 84 cm and the height about 190 cm. Looking at the new temple design after the renovation in the 1880s and 1890s, as shown in Grundmann and Burgemeister's work of 1933, the chancel windows are of the same width, and those in the aisle are slightly narrower.⁴⁵

It is not known how many panels the church windows comprised in the 16th, 17th, and 18th centuries. In a graphic by Friedrich Gottlob Endler (1763-1822) from 1807, showing the Church of St Christopher from the south-east, the sketchily presented two-section windows in the chancel are divided into three panels in a column⁴⁶ and feature quatrefoil tracery rosettes. In other words, they look

południowej z podziałem na trzy i cztery kwatery w kolumnie. Kolumny cechują się dodatkowymi pionowymi podziałami – być może w ten sposób zaznaczono duże prostokątne tafle szkła wypełniające kwatery⁴⁷ (il. 4).

Nowa aranżacja

Dzięki inicjatywie księdza proboszcza Andrzeja Fobera i parafii ewangelicko-augsburskiej św. Krzysztofa, dążących do przywrócenia kościołowi przeszkleń witrażowych i wyposażenia w nawiązaniu do dawnego wystroju świątyni z czasów nowożytnych, w latach 2016-2018 przeprowadzono rekonstrukcję kamieniarki okiennej i przeszkleń witrażowych. Zachowanie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu witraży herbowych z kościoła św. Krzysztofa stwarzało doskonałą okazję do działań konserwatorskich⁴⁸: ustalenia wyglądu kopii (możliwość rekonstrukcji pierwotnego wyglądu witraży sprzed napraw i rekonstrukcji dokonanych w końcu XIX wieku i w latach 60. wieku XX) oraz sposobu umieszczenia w oknach (wybór okien, rodzaj przeszkleń i umiejscowienie kwatery w oknie). Możliwe było także rozszerzenie wcześniej już prowadzonych badań nad historią witraży z kościoła św. Krzysztofa. Pierwszy projekt rekonstrukcji kamieniarki i przeszkleń okien kościoła przygotował Sławomir Oleszczuk w 2009 roku⁴⁹. Autor powtórzył ten projekt w powykonawczej dokumentacji konserwatorskiej w 2018 roku. Przedstawiono tam projekty kamieniarki z maswerkami i przeszkleń romboidalnych z kopiami witraży herbowych oraz projekt oszklenia ochronnego dla okien: sIII i sIV. Brak natomiast projektu dla okna sV. Dla okien zaprojektowano dwa różne profile lasek okiennych: A – dla okien I, nII, sII, sIII, sIV, sV, sVI, sVII; B – dla okien: nIII, nIV⁵⁰.

Kamieniarka

We wszystkich oknach, poczynając od pierwszych remontowanych okien w ścianie południowej kościoła, wstawiono obramienia okienne i laskowania z maswerkami wykonanymi z jasnego piaskowca – ze złów koło Bolesławca, eksploatowanych od czasów średniowiecznych (il. 8). Rekonstrukcję wykonał we Wrocławiu artysta rzeźbiarz Ryszard Zarycki. Jak

similar to those after the renovations in 1881 and after 2016. Although hardly discernible in the graphic, the window filling seems to have been crown or very fine diamond-shape glass. A copperplate engraving by Maximilian Grossmann (who worked in Wrocław in the years 1820-1840) from around 1830, showing the church from the south-east, offers a more precise view of the two-section windows with trefoil rosettes in the chancel tracery (perhaps, the draughtsman somewhat simplified the actual image) and divided into three and four panels in a column in the south wall. The columns reveal additional vertical partitions; perhaps this is how large rectangular glass panes filling the panels were highlighted⁴⁷ (Fig. 4).

New design

Thanks to the initiative of the pastor Andrzej Fober and the Lutheran parish of St Christopher, seeking to restore the stained glass and equipment according to the former decoration of the temple from early modern times, the years 2016-2018 saw a reconstruction of the window stonework and stained glass glazing. Access to the heraldic stained glass from the Church of St Christopher in the collection of the National Museum in Wrocław created an excellent opportunity for conservation activities.⁴⁸ The creation of copies (reconstructing the original appearance of the stained glass from the time before the repairs and reconstructions made in the late 19th century and in the 1960s) as well as repetition of the method of installation in the windows (selection of windows, type of glazing and proper panel locating in the window) became feasible. Broadening of the earlier research on the history of the discussed stained glass became another advantage of the circumstances. The first reconstruction design for the stonework and glazing of the church windows was prepared by Sławomir Oleszczuk in 2009.⁴⁹ The author continued his original concept in the as-built conservation documentation in 2018. It featured designs of the stonework with tracery and diamond-shaped glazing with copies of the heraldic glass and a design of protective glazing for windows sIII and sIV. However, there was no design for window sV. Two different bar profiles were designed for the windows: A – for windows I, nII, sII, sIII, sIV, sV, sVI, sVII; B – for windows: nIII, nIV.⁵⁰

piszą autorzy dokumentacji konserwatorskiej, projekty rekonstrukcji dotyczące podziałów okien i kształtów maswerków zostały wykonane na podstawie grafiki z 1814 roku oraz „na podstawie archiwalnych zdjęć”. W dokumentacji powykonawczej zamieszczono jedno niedatowane zdjęcie kościoła od strony prezbiterium i powiększenie okna z tego zdjęcia⁵¹. Grafika z 1814 roku, przywoływana tu jako materiał źródłowy w zakresie wyglądu okien kościoła w początkach XIX wieku, jest okazjonalnym drzeworytem o cechach ludowych, wykonanym z klocka datowanego na początek XVIII wieku, w którym zmieniano daty⁵². Na drzeworycie w bardzo uproszczony sposób ukazano północną elewację kościoła z półkolistymi oknami przybudówki z początku XVII wieku. Nie są tu widoczne okna w gotyckim korpusie. Ponadto okna mają schematycznie zaznaczone oszklenie romboidalne, które sporadycznie występowało w nowożytnych budynkach Wrocławia. Albo są okratowane, podobnie jak ma to miejsce w przypadku innych budynków wrocławskich przedstawionych na rysunkach z lat 20. XIX wieku⁵³. Nie jest to przekonujący materiał ikonograficzny, na którym można opierać rekonstrukcję podziału okien w gotyckiej bryle kościoła czy przesądzać o rodzaju XVI-wiecznego oszklenia w oknach gotyckich. Kolejne ilustracje przywoływane przez autorów wspomnianej dokumentacji, jako wzory dla rekonstrukcji kamieniarki okiennej, przedstawiają widok kościoła od północnego wschodu na grafice Ottona Ferdinanda Probst z 1898 roku (widoczny podział okien i rysunek maswerku w oknie nII), widok kościoła od południowego wschodu na grafice Maximiliana Grossmanna z około 1830 roku (il. 4, widoczny podział i uproszczony rysunek maswerków w oknach: I, sII, sIII, sIV) i widok kościoła od północnego wschodu na pocztówce z około 1900 roku (widoczny podział okien I i nII oraz rysunek maswerku w oknie nII)⁵⁴. Są to widoki okien kościoła z początków XIX wieku oraz po jego remoncie i rekonstrukcji okien w latach 80. tego samego stulecia. Autorzy dokumentacji napisali: „Głównym celem programu było wykonanie pełnej rekonstrukcji trzech okien (sIII, sIV, sV) w celu przywrócenia ich pierwotnego wyglądu. [...] Prace miały obejmować kamieniarkę oraz oszklenie z przywróceniem oryginalnego podziału”⁵⁵. Nie wiadomo, o jaki pierwotny wygląd okien tu chodziło:

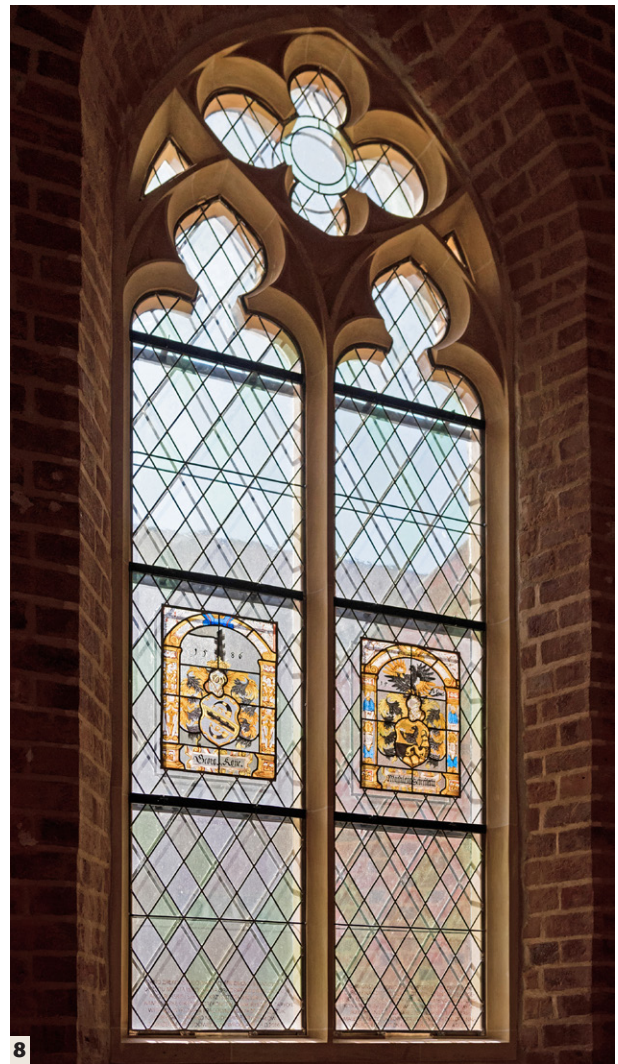
Stonework

All windows, beginning with the first renovated window openings in the south wall of the church, received frames and bars with tracery made of light sandstone, quarried near Bolesławiec since the Middle Ages (Fig. 8). The reconstruction was the work of the local sculptor Ryszard Zarycki. As we can read from the conservation documentation, the reconstruction designs of the divisions of windows and the shapes of tracery closely followed the graphic from 1814 and “archival photos.” The as-built documentation contains one non-dated photo of the church from the chancel side and an enlarged window section in this photo.⁵¹ Mentioned here as a source material showing the appearance of the church windows in the early 19th century, the 1814 graphic is a casual folk woodcut, made of a block dated to the beginning of the 18th century, on which the original dates were altered.⁵² The woodcut shows the north façade of the church with the semi-circular windows of the 17th-century annex in a very simplified manner. The windows of the Gothic body are not depicted. Moreover, the windows reveal a schematic outline of diamond-shaped glazing, which was a rarity in the early modern buildings of Wrocław. Possibly, they may be barred, as is the case with other Wrocław edifices pictured in local drawings from the 1820s.⁵³ This is not a convincing iconographic source material to rely on for the reconstruction of the window division in the Gothic body of the church or to determine the type of the 16th-century glazing in the Gothic windows. Other images shown by the authors of the documentation, as models for the reconstruction of the window stonework, represent the view of the church from the north-east, as in a graphic by Otto Ferdinand Probst from 1898 (clear division of windows and tracery drawing in window nII), from the south-east, as in a graphic by Maximilian Grossmann from around 1830 (Fig. 4, clear division and simplified tracery drawing in windows: I, sII, sIII, sIV), and from the north-east – in a postcard from around 1900 (clear division of windows I and nII and tracery drawing in window nII).⁵⁴ These images show the views of the church windows from the beginning of the 19th century and after the church renovation and reconstruction of windows in the 1880s. The authors

z XV czy z końca XIX wieku? Przy projekcie profili laskowań nie ma informacji, na jakim wzorze średniowiecznym czy dziewiętnastowiecznym są one oparte. Z dokumentacji powykonawczej wynika, że w projekcie rekonstrukcji okien autorzy bazowali na zdjęciu kościoła z około 1900 roku, gdzie jest dobrze widoczne okno sII, z neogotycką kamieniarką i przeszkleniem romboidalnym po rekonstrukcji dokonanej w 1881 roku⁵⁶. Tu trzeba przypomnieć, że remonty i rekonstrukcje w duchu neogotyku wnętrza oraz zewnętrznych elewacji kościoła św. Elżbiety i ratusza wrocławskiego w latach 80. XIX stulecia, również spowodowały wymianę dawnej kamieniarki oraz starych oszkleń na przeszklenia romboidalne, przyjęte w tym czasie jako najbardziej odpowiednie dla odnawianych budynków średniowiecznych.

Jednym z najważniejszych zadań ostatniej rekonstrukcji okien było umieszczenie w nich kopii trzech par renesansowych witraży herbowych, wykonanych w skali 1:1 z oryginałów przechowywanych w Muzeum Narodowym we Wrocławiu. Autorka niniejszego artykułu, koordynująca prace na tym etapie rekonstrukcji, sugerowała umieszczenie kopii witraży w oknach południowych kościoła, gdyż przypuszczalnie właśnie w oknie południowym sVII przy emporze organowej znajdowały się oryginalne witraże przed rokiem 1881. Jednak to okno jest mało widoczne i umieszczenie w nim kopii witraży, przy braku pewności co do pierwotnego usytuowania oryginalnych dzieł, byłoby niecelowe.

Kopie sześciu witraży herbowych zostały wykonane w latach 2017-2018 w pracowni witrażowej Sławomira Oleszczuka we Wrocławiu⁵⁷, w technikach zbliżonych do sposobu wykonania witraży w 1586 roku. Kopie umieszczono parami w środkowych kwaterach okien: sIII, sIV i sV (il. 8). Kolory szkła dobierano przez porównywanie próbek fabrycznych⁵⁸ z oryginalnym szkłem, zachowanym w witrażach herbowych z 1586 roku. Podczas konserwacji oryginalnych witraży u schyłku XIX wieku i w latach 60. kolejnego stulecia nastąpiło przemieszanie i zamiana

8

of the documentation state, “The main objective of the programme was to carry out a complete reconstruction of three windows (sIII, sIV, sV) to restore their original appearance... The work was to focus on the stonework and glazing along with the restoration of the original division.”⁵⁵ It is not known which “original appearance” of the windows was meant: from the 15th century or from the late 19th century. The design of bar profiles fails to mention which mediaeval or 19th-century pattern is accepted here as their basis. Judging by the as-built documentation, the authors used for their window reconstruction design the photo of the church from around 1900 with window SII clearly visible along with the neo-Gothic stonework and diamond-shaped glazing after the 1881 reconstruction.⁵⁶ It should be remembered that the Gothic-like renovations and reconstructions of the interior and facades of the Church of St Elisabeth and Wrocław town hall in the 1880s also resulted in

8. Kopie pary witraży herbowych w oknie sIII. Wykonawca: Pracownia witrażowa „Creo Natalia Oleszczuk”, Wrocław 2017. Fot. Maciej Lulko

8. Copies of the pair of heraldic stained glass panels in window sIII. Contractor: Stained-Glass Studio “Creo” Natalia Oleszczuk”, Wrocław 2017. Photo by Maciej Lulko

fragmentów szkła, głównie z nazwiskami i imionami w kartuszach (witraże z herbami Georga Rohna i Jemminy Reichel, witraż z herbem Stenzela Rohna) oraz w partiach pilastrów⁵⁹. W kopiach dokonano rekonstrukcji pierwotnego wyglądu witraży na podstawie badań autorki przeprowadzonych w 2013 i 2014 roku⁶⁰. We wspomnianej pracowni wykonano przeszklenie romboidalne z lekko zróżnicowanych kolorystycznie szybek w odcieniach jasnej zieleni i żółci⁶¹. W powykonawczej dokumentacji konserwatorskiej stwierdzono, że szybki w takich barwach są „bliskie szkłom okiennym z XVI w.” i zostały wykonane „ze szkieł topionych, stylizowanych na XVI wiek”⁶². Jednak trzeba zauważyć, że XVI-wieczne śląskie szkło okienne, znane z wykopalisk, jest dmuchane, cienkościenne i ma kolory w jasnych odcieniach oliwkowej zieleni i żółci⁶³. Szkła płaskie, grubsze, o nierównej powierzchni występowały znacznie wcześniej.

W zrekonstruowanych oknach zamontowano oszklenie ochronne wykonane z tzw. szyby bezpiecznej 3.3.1, osadzonej w grubej listwie ołowianej (szer. 10 mm)⁶⁴, którą zamontowano w specjalnie do tego celu zaprojektowanych kamiennych ościeżach okien⁶⁵. Zastosowano kratownicę rombowa o polach dwa razy większych od szybek romboidalnych i dwie ramy w kwadratach środkowych o wymiarach kwatery witrażowej. W ten sposób oszklenie ochronne powtarza rysunek oszklenia witrażowego. Jednak drobne podziały oszklenia ochronnego, przy widoku z wnętrza budynku, zwielokrotniają podziały oszklenia witrażowego, tworząc pewne zakłócenie w odbiorze całości. Wybór rysunku pól oszklenia ochronnego jest zawsze trudny. Obecnie stosuje się najczęściej uproszczony podział odpowiadający w zarysach oryginalnej siatki ołowianej witraży, jak w przypadku okien w kościele św. Krzysztofa. Odchodzi się już od stosowanej wcześniej praktyki osadzania w oszkleniu ochronnym dużych tafli szkła – często rozmiarów całej kwatery – które tworzą niekorzystne wrażenie martwych płaszczyzn wypełniających okna.

Przyjęte w projekcie i zrealizowane rozwiązanie polegające na zastosowaniu oszklenia romboidalnego jako nawiązania do oszklenia pierwotnego (z jakiego czasu?) jest bardzo dyskusyjne. Autorzy dokumentacji dowodzą istnienia rombowego oszklenia w oknach kościoła na podstawie drzeworytu z datą 1814. Jak wykazano powyżej, tak oszkłone lub

the replacement of the former stonework and glazing with diamond-shaped glass forms, which at that time were thought as the most suitable solution for refurbished mediaeval buildings.

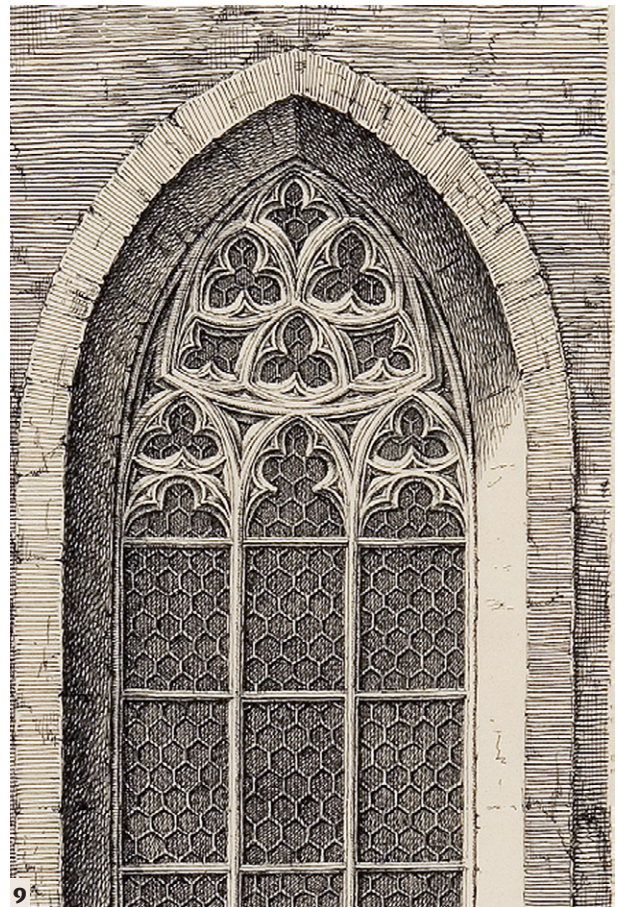
One of the key objectives of the last window reconstruction was to install the copies of three pairs of the Renaissance heraldic stained glass panels, made in the scale 1:1 on the basis of the originals kept at the National Museum in Wrocław. The author of this article, who coordinated that stage of the reconstruction effort, suggested that the copies should be mounted in the south windows of the church, as it is likely that the original stained glass adorned south window sVII near the organ gallery before 1881. However, this window is not very visible, so it would have been pointless to install the copies there, given that the first location of the original panels was uncertain.

The copies of six heraldic stained glass panels were made in the years 2017-2018 in Sławomir Oleszczuk's stained glass studio in Wrocław.⁵⁷ The glass master applied similar glass making techniques to those of 1586. The copies were finally placed in pairs in the central sections of windows: sIII, sIV and sV (Fig. 8). The selection of glass colours was made by comparing stock samples⁵⁸ with the original heraldic stained glass from 1586. During the conservation of the original stained glass at the end of the 19th century and in the 1960s, some glass pieces were mixed and swapped, mainly the ones with the first and last names in cartouches (artworks with the coats of arms of Georg Rohn and Jemmina Reichel, specimen dedicated to Stenzel Rohn) and in the pilaster sections.⁵⁹ The author of the copies reconstructed the original appearance of the stained glass based on the research carried out in 2013 and 2014 by the author of this article.⁶⁰ The same Wrocław studio also prepared the diamond-shaped glazing from small glass pieces slightly different in colours with the shades of light green and yellow.⁶¹ The as-built conservation documents state that the glass pieces in such colours are “close to window panes from the 16th century” and were made from “fused, 16th-century-styled glass.”⁶² However, it should be noted that the 16th-century Silesian window glass, as known from archaeological excavations, is blown, thin-walled and in the shades of olive green and yellow.⁶³ Flat and thicker glass with an uneven surface appeared much earlier.

okratowane okna znajdowały się w XVII-wiecznej przybudówce, a nie w całym kościele.

Istnieje bogaty materiał ikonograficzny, w dużym stopniu publikowany, który pokazuje, że oszklenia kościołów wrocławskich były prawie wyłącznie gomółkowe (XV i XVI wiek), geometryczne „w plaster miodu” (XVII i XVIII wiek), a od około 1850 roku – taflowe. Czasem występowały kraty o rysunku rombowym w oknach przyziemia budowli⁶⁶. Jednym z najpełniejszych źródeł do ikonografii budowli Wrocławia z początków XIX stulecia są rysunki inwentaryzacyjne Heinricha Juliusa Adolfa Mützela (1797-1868). Ten malarz i rysownik, wykształcony we wrocławskiej Königlich-Kunstschule (Królewska Szkoła Sztuki), pozostawił 177 rysunków z lat 1823-1828, zawartych w dziele *Abbildungen der vorzüglichsten Altertümer und Denkmale der Stadt Breslau [...]* (*Obrazy najznakomitszych starożytności i zabytków miasta Wrocławia*)⁶⁷. Na bardzo szczegółowych rysunkach widoczne są m.in. rodzaje geometrycznych przeszkleń okiennych. Przeszklenia „w plaster miodu” znajdowały się na przykład w oknach kościoła św. Krzyża (il. 9)⁶⁸, w oknach kościoła św. Marii Magdaleny⁶⁹, w oknie zachodnim kościoła katedralnego⁷⁰ czy w ostrołukowym oknie kamienicy przy ul. Kuźniczej 45⁷¹. Przeszklenia gomółkowe wypełniały między innymi okna we wschodniej fasadzie ratusza⁷² i w zachodniej fasadzie kościoła św. Ducha⁷³. Na niektórych innych grafikach z widokami kościołów wrocławskich również widoczne jest przeszklenie gomółkowe lub „w plaster miodu”, na przykład w kościołach św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dziewic (przed 1802)⁷⁴ czy NMP na Piasku (1840)⁷⁵.

Wzmianki archiwalne z XVI i XVII wieku mówią o przeszkleniach gomółkowych lub geometrycznych (czworobocznych, sześciobocznych) w kościołach wrocławskich: klasztornej dominikanów pw. św. Wojciecha (1495, 1497)⁷⁶ i NMP na Piasku (1666)⁷⁷, a także w innych miastach na Śląsku: w kościele

The reconstructed windows received protective glazing of the 3.3.1 safety glass, mounted in a thick slat of lead (10 mm wide),⁶⁴ which was installed in purpose-designed stone window jambs.⁶⁵ A diamond-shaped lattice was used with boxes twice as large as the diamond-shaped small glass pieces as well as two frames in the middle panels with the dimensions of the stained glass panel. In this way, the safety glazing repeats the pattern of the stained glass glazing. However, the small divisions of the safety glazing, when viewed from the inside, seem to multiply the divisions of the stained glass glazing, creating a certain disturbance in the perception of the entire work. The choice of the layout of safety glazing boxes is always challenging. In contemporary times, a simplified division is the most common. It corresponds generally to the original lead lattice used in stained glass, as in the case of the windows in the Church of St. Christopher. The previous technique of embedding large glass panes in safety glazing, often having the size of the entire panel, is becoming rare, as these panes create an impression of unused planes filling the windows.

9. Okno w kościele św. Krzyża we Wrocławiu ze średniowieczną kamieniarką i nowożytnym oszkleniem „w plaster miodu” (fragment), Heinrich Mützel, rysunek piórkiem, Wrocław 1827. Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka

9. Window in the Church of St Cross in Wrocław with medieval stonework and early modern “honeycomb” glazing (fragment), Heinrich Mützel, pen and ink drawing, Wrocław 1827. The National Museum in Wrocław. Photo by Arkadiusz Podstawka

parafialnym w Lwówku Śląskim (1511)⁷⁸ oraz kościele miejskim św. św. Stanisława i Waclawa w Świdnicy (1666)⁷⁹. Przeszklenia o wzorze „w plaster miodu” występowały jeszcze często w XVIII wieku. Znajdują się m.in. w kaplicy książęcej przy kościele klasztornym w Trzebnicy (także w formie dekoracji reliefowej późnobarokowego ołtarza bocznego), w małym kościele wiejskim w Krasowicach, w Kościele Pokoju w Świdnicy, w kwaterze z klasztoru Urszulanek w Świdnicy⁸⁰ czy we fragmentach przechowywanych w zbiorach Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze. Przeszklenia gomółkowe i geometryczne w oknach kościelnych oraz wnętrzach świeckich ukazane są niekiedy na renesansowych śląskich obrazach. Gotyckie okno z przeszkleniem gomółkowym widoczne jest na obrazie *Chrystus wypędzający przekupniów ze świątyni* z roku 1539. Dzieło to znajdowało się pierwotnie w epitafium Laurentiusa Potschela (1490–1539)⁸¹. Przedstawione na obrazie wnętrze przypomina przestrzeń halowego kościoła św. Krzyża we Wrocławiu (il. 10).

W krajach południowej i środkowej Europy, również na Śląsku już w XV wieku, okna szklono najczęściej tzw. gomółkami, kolistymi szybkami o średnicy

The solution adopted in the project and finally implemented, i.e. the choice of diamond-shaped glazing as alluding to the original one (from what period?), is very debatable. The authors of the documentation attempt to prove the use of diamond-shaped glazing in the windows of the church on the basis of the aforesaid woodcut from 1814. As demonstrated above, the windows glazed or barred in this way were only installed in the 17th-century annex and not in the entire church.

There is a rich iconographic material, mostly published, which shows that glazing used in Wrocław churches was almost exclusively crown glass (15th and 16th centuries), “honeycomb” glass (17th and 18th centuries), and panel glass from around 1850. Sometimes bars with a diamond layout were used in ground level windows.⁶⁶ One of the most comprehensive sources of iconography of Wrocław buildings from the beginning of the 19th century one can find in the inventory drawings by Heinrich Julius Adolf Mützel (1797–1868). This painter and draughtsman educated at the Königliche Kunstschule (Royal School of Arts) in Wrocław, made 177 drawings in the years 1823–1828. They were published in the work *Abbildungen der vorzüglichsten Altertümer und Denkmale der Stadt Breslau... (Images of the Most Remarkable Antiquities and Monuments of the City of Wrocław)*.⁶⁷ His very meticulous drawings show, among others, different types of geometric window glazing. “Honeycomb” glazing was used, for example, in the windows of the Church of St Cross (Fig. 9),⁶⁸ in the windows of the Church of St Mary Magdalene,⁶⁹ in the west window of the cathedral,⁷⁰ or in a pointed-arched window of the tenement house at 45 Kuźnicza Street.⁷¹ Crown glazing was installed, for example, in the windows of the east façade of the Wrocław town hall⁷² and in the west façade of the Church of the Holy Spirit.⁷³ Some other graphics with views of Wrocław churches also reveal crown or “honeycomb” glazing, for example, in the churches of St Ursula and the Eleven Thousand Virgins (before 1802)⁷⁴ or the Blessed Virgin Mary on the Piasek Island (1840).⁷⁵

Historic records from the 16th and 17th centuries mention crown or geometric glazing (four-sided, six-sided) in Wrocław temples: the Dominican monastic Church of St Adalbert (1495, 1497)⁷⁶ and

około 10-12 cm, uzyskiwanymi ze spłaszczonej i najczęściej przeciętej bańki szklanej z charakterystycznym śladem pośrodku (po oderwaniu piszczy szklarskiej). Na Śląsku miały one kilka nazw: „Butzenglas”, „Nabelglas”, „Nabelscheibe”, „Bruderküchen”⁸². W XVI i XVII stuleciu były wytwarzane w Einsiedel (Mnichov na Śląsku Opawskim, obecnie Czechy), w Schreiberhau (Szkłarska Poręba w Kotlinie Jeleniogórskiej) i w Kaiserwalde (Lasówka w Kotlinie Kłodzkiej). Na Śląsk sprowadzano także – aż do początków XVII wieku – szkło okienne, m.in. gomółkowe z Wenecji. W wiekach XVII i XVIII często przycinano gomółki w sześcioboki i tak powstało przeszklenie „w plaster miodu”⁸³. Natomiast przeszklenie romboidalne stosowano szeroko od średniowiecza do XVIII stulecia w krajach północnej Europy: Anglii, Niderlandach, północnych krajach niemieckich, na Pomorzu – w tym m.in. w Gdańsku⁸⁴. Nie można jednak wykluczyć, że na Śląsku i we Wrocławiu stosowano przeszklenie romboidalne w średniowieczu i zapewne sporadycznie później jako dużo tańsze i łatwiejsze w wykonaniu od przeszklenia gomółkowego czy „w plaster miodu”.

Przy rekonstrukcji okien północnych nIV i nV korpusu nawowego kościoła św. Krzysztofa przyjęto koncepcję rekonstrukcji oszklenia gomółkowego, najbardziej typowego dla budowli Wrocławia w XVI stuleciu. Autorem projektu oszklenia z kwadratami herbowymi jest dr hab. Marcin Czeski, kierownik Pracowni Konserwacji Witrażu we wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych. Ościeża oraz laskowania i maswerki dwudzielnych okien wykonano w taki sam sposób, jak w trzech oknach południowych, zrekonstruowanych w 2017 roku. Do wypełnienia okien zastosowano bezbarwne szkła gomółkowe o średnicy około 10 cm⁸⁵, podobnej do wymiarów gomółek nowożytnych znalezionych podczas prac wykopaliskowych we Wrocławiu⁸⁶. Charakter oszklenia przyjęty w koncepcji rekonstrukcji koresponduje z nowożytnym wystrojem wnętrza, szczególnie

the Church of the Blessed Virgin Mary on the Piasek Island (1666),⁷⁷ as well as in other towns of Silesia: in a parish church in Lwówek Śląski (1511)⁷⁸ and in the town Church of St Stanislaus and Wenceslaus in Świdnica (1666).⁷⁹ “Honeycomb” glazing was not uncommon even in the 18th century. It can be seen, for example, in the ducal chapel at the monastery church in Trzebnica (also used as a relief decoration of the late Baroque side altar), in the small village church in Krasowice, in the Church of Peace in Świdnica, in one of the panels from the Ursuline convent in Świdnica,⁸⁰ or in fragments stored in the collection of the Karkonosze Museum in Jelenia Góra. Crown and geometric glazing in church windows and secular interiors are sometimes seen in Renaissance Silesian paintings. A Gothic window with crown glass is depicted in the painting *Christ Driving the Trades from the Temple* of 1539. The work was originally exposed in the epitaph of Laurentius Potschel (1490–1539).⁸¹ The interior shown in the painting resembles the hall Church of St Cross in Wrocław (Fig. 10).

Already in the 15th century, in the countries of southern and central Europe, also in Silesia, windows were most often glazed with crown glass. It was made up of circular glass discs with a diameter of about 10-12 cm. They were obtained from a flattened and most often cut glass bulb with a characteristic central mark (left by the blowpipe). In Silesia, they had several names: “Butzenglas,” “Nabelglas,” “Nabelscheibe,” “Bruderküchen.”⁸² In the 16th and 17th centuries, they were manufactured in Einsiedel (Mnichov in the Silesian region of Opava, today the Czech Republic), in Schreiberhau (Szkłarska Poręba in the Jelenia Góra Valley) and in Kaiserwalde (Lasówka in the Kłodzko Valley). Silesia also imported window glass until the beginning of the 17th century, including crown glass from Venice. In the 17th and 18th centuries, crown glass was often cut into hexagons, and in this way “honeycomb” glazing was developed.⁸³ On the other hand, diamond-shaped glass forms were widely used from the Middle Ages to the 18th century in the countries of northern Europe: England, the Netherlands, northern German countries, as well as in Pomerania, including Gdańsk.⁸⁴ However, there is no reason to rule out the use of diamond-shaped glazing in Silesia and Wrocław in the Middle Ages and probably occasionally later as much cheaper and more

10. Fragment obrazu *Chrystus wypędzający przekupniów ze świątyni* z epitafrum Laurentiusa Potschela, Wrocław ok. 1539. Muzeum Archidiecezjalne we Wrocławiu. Fot. Arkadiusz Podstawka

10. Fragment of the image, *Christ driving the Trades from the Temple*, from Laurentius Potschel's epitaph, Wrocław, ca. 1539. The Archdiocesan Museum in Wrocław. Photo by Arkadiusz Podstawka

11

z manierystycznym ołtarzem⁸⁷, a także z planowaną rekonstrukcją manierystycznej ambony. W poszczególnych kwaterach okien sIII i sIV oraz w dwóch kolistych polach w centrum maswerków tych okien umieszczono 14 prostokątnych i kolistych witraży z herbami śląskich rodów szlacheckich, związanych również z Wrocławiem, których przedstawiciele są dziś członkami zakonu joannitów⁸⁸: von Schultzen-dorff, von Foerster, von Beust, von Loesch, von Gellhorn, von Rothkirch, von Klitzing, von Wagenhoff, von Stosch, von Selchow, von Pelchrzim, von Eichborn, von Schlabrendorf, von Prittwitz und Gaffron. Osiem witraży herbowych w formie stojącego prostokąta (około 40 × 30 cm) zamontowano w dwóch oknach w oszkleeniu gomółkowym czterech dolnych kwater. Podobnie jak na oryginalnych witrażach herbowych z 1586 roku oraz ich kopiach znajdujących się w oknach kościoła, tarcze herbowe

easily manufactured material than crown or “honey-comb” glass.

During the reconstruction of the north windows nIV and nV of the aisle in the Church of St Christopher, the designers adopted the concept of reconstructing crown glazing, the most characteristic for buildings in Wrocław during the 16th century. The author of the glazing design with heraldic panels is Marcin Czeski, habilitated doctor and head of the Stained Glass Conservation Studio of the Academy of Fine Arts in Wrocław. The jambs, bars and tracery of the double-section windows were made in the same way as in the three southern windows reconstructed in 2017. The windows were filled with colourless crown glass discs with a diameter of about 10 cm,⁸⁵ similar to the dimensions of early modern crown glass pieces found during archaeological excavation in Wrocław.⁸⁶ The nature of the glazing accepted in the reconstruction concept corresponds to the early modern interior design, especially the Mannerist altar,⁸⁷ as well as the upcoming reconstruction of the Mannerist pulpit. The individual panels of windows sIII and sIV and two circular fields in the centre of the window tracery comprise 14 rectangular and circular stained glass forms with the coats of arms of Silesian noble families, also associated with Wrocław; some of their members have joined the Sovereign Military Hospitaller Order of Saint John of Jerusalem of Rhodes and of Malta today:⁸⁸ von Schultzen-dorff, von Foerster, von Beust, von Loesch, von Gellhorn, von Rothkirch, von Klitzing, von Wagenhoff, von Stosch, von Selchow, von Pelchrzim, von Eichborn, von Schlabrendorf, von Prittwitz and Gaffron. Eight heraldic stained glass pieces in the form of a vertical rectangle (about 40 × 30 cm) were installed in two windows, within the crown glazing of the four lower panels. As in the original 1586 stained glass and their copies placed in the windows of the church, the escutcheons with mantling were fit in architectural frames with Renaissance and Mannerist forms and lower plaques bearing the family names written in

11. Okno nIV z herbami śląskich rodów szlacheckich. Wykonawca: Autorska Pracownia Witraży „Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Fot. Tomasz Kmita-Skarsgård

11. Window nIV with the coats of arms of Silesian noble families. Contractor: Stained-Glass Studio “Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Photo by Tomasz Kmita-Skarsgård

z labrami zostały umieszczone w obramieniach architektonicznych o formach renesansowo-manierystycznych z sztyldami poniżej, na których wypisano nazwiska rodowe literami o kroju gotyckim. Pozostałe sześć witraży ma formę koła o średnicy około 30 cm, ze złotym otokiem (lazura srebrowa), na którym napisano łacińską majuskułą nazwiska rodowe. Dwa z sześciu kolistych witraży umieszczono w centrum czterolistnych rozet w maswerkach (il. 11). Kolistą formą witraży herbowych oraz kompozycja tarcz herbowych z labrami i klejnotami nawiązują do tond witrażowych z początku XVII stulecia, z herbami i nazwiskami śląskich rodów szlacheckich oraz mieszczkańskich (Schmidt, Tarnaw, Dosbchütz, Oelhafen-Schöllnabach, Pucher), przechowywanych obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu⁸⁹. Witraże te najpewniej do lat 60. XIX wieku zdobiły okna kościoła miejskiego św. Elżbiety i koresponowały z epitafiami pochowanych tam osób⁹⁰. W przypadku omawianej rekonstrukcji wzorowano się także na projektach herbów z 1. połowy XVI wieku (z Norimbergi – m.in. rysunki Hansa Sebald Behama), z 2. połowy XVI wieku (szwajcarskie witraże herbowe) oraz na graficznych odwzorowaniach herbów w herbarzach Siebmachera *Wappenbuchein* i *Neue Wappenbuch* z 1605 i 1609 roku⁹¹. Część herbów i krój labrów zmodyfikowano na podstawie wzorów zawartych w herbarzach Conrada Błażka i Alfreda Krane⁹². W rekonstrukcji oszklenia zróżnicowano kształty kwater herbowych, aby przeszklenia witrażowe stały się bardziej różnorodne. Takie rozwiązanie nawiązuje do autentycznych przeszkleń geometrycznych (gomółkowych, „w plaster miodu”) z XVI i XVII stulecia – z „wprawionymi” kwaterami witrażowymi różnych kształtów – zachowanych w budowłach sakralnych i świeckich na terenie Szwajcarii, Austrii oraz południowych Niemiec, z których to obszarów Wrocław czerpał artystyczne wzory⁹³. Herby wykonano w tzw. mieszanej technice witrażowej (szkło warstwowe, szkło malowane barwnymi farbami szkliwnymi oraz lazurą srebrową, konturówką i patyną)⁹⁴, która nawiązuje do szwajcarskich witraży herbowych epoki renesansu.

W ostatnim oknie ściany południowej (sVI), zrekonstruowanym w 2018 roku, przyjęto takie rozwiązanie formalne, jak w trzech wcześniej zrekonstruowanych oknach sIII, sIV, sV na tej samej ścianie:

Gothic font. The other six stained glass pieces are round, about 30 cm in diameter, with a golden surround (silver stain) with the family names written in Latin caps. Two of the six round stained glass pieces are placed in the centre of quatrefoil rosettes in tracery (Fig. 11). The circular form of the heraldic stained glass and the design of the coats of arms with mantling and jewels refer to the stained glass tondoes from the early of the 17th century, featuring the coats of arms and names of Silesian noble and bourgeois families (Schmidt, Tarnaw, Dosbchütz, Oelhafen-Schöllnabach, Pucher), currently kept in the collections of the National Museum in Wrocław.⁸⁹ Most probably, up to the 1860s, these stained glass works adorned the windows of the town Church of St Elizabeth and were in unity with the epitaphs of individuals buried there.⁹⁰ As far as the discussed reconstruction is concerned, the authors were also inspired by the designs of coats of arms from the first half of the 16th century (from Nuremberg, as for example in the drawings by Hans Sebald Beham), from the second half of the 16th century (Swiss heraldic stained glass) and the graphic representations of coats of arms in Siebmacher's books of heraldry *Wappenbuchein* and *Neue Wappenbuch* from 1605 and 1609, respectively.⁹¹ Some of the coats of arms and the shape of mantling were modified, following the patterns found in the books of heraldry by Conrad Błażek and Alfred Krane.⁹² During the glazing reconstruction, the shapes of the heraldic panels were differentiated so as to achieve the effect of diversity of the stained glass glazing. This solution refers to the authentic geometric glazing (crown, “honeycomb”) from the 16th and 17th centuries – with “embedded” stained glass panels of various shapes – preserved in sacred and secular buildings in Switzerland, Austria, and southern German countries, from where Wrocław used to draw its artistic inspiration.⁹³ The coats of arms were prepared in the so-called mixed stained glass technique (laminated glass, glass painted with coloured glaze paints, silver stain, liner, and patina),⁹⁴ known from Swiss heraldic stained glass of the Renaissance era.

In the last window of the south wall (sVI), reconstructed in 2018, the adopted formal solution was the same as in the case of three previously reconstructed windows sIII, sIV, sV in the same wall:

przeszklenie rombowe z dwiema prostokątnymi kwaterami witrażowymi o identycznych wymiarach i formie co kopie kwater z roku 1586, które zrekonstruowano w 2017 roku. W ten sposób kontynuowano wcześniejszą – z lat 2017-2018 – koncepcję rekonstrukcji okien, aby zachować jednolitość estetyczną okien w ścianie południowej. W nowych kwaterach znajdują się dwa herby: miasta Nijmegen i rodziny van Beuningen (il. 12). Przeszklenie okna sVI zostało ufundowane przez rodzinę ostatniego przedwojennego proboszcza Kościoła Pamięci Króla Gustawa Adolfa (Gustav-Adolf Gedächtniskirche) we Wrocławiu (w dzielnicy Sępolno), który należy dziś do parafii św. Krzysztofa. Tak jak we wcześniej zrealizowanych rekonstrukcjach okien, kolor szkła w poszczególnych rombach jest tutaj lekko zróżnicowany⁹⁵. Barwy i faktura szkła są znacznie subtelniejsze i bardziej zbliżone do wyglądu szkła dawnego niż we wcześniej zrealizowanych przeszkleniach, wykonanych ze szkła pochodzącego z hut w Jasle. Oszklenie ochronne, powtarzające siatkę romboidalną oszklenia witrażowego, ma taki sam rysunek i konstrukcję, jak w trzech wcześniej zrekonstruowanych oknach południowej ściany nawy kościoła.

Okna w prezbiterium

Jednocześnie z realizacją przeszkleń z kwaterami herbowymi trwały prace nad projektem i wykonaniem witraży w trzech oknach trójbocznej absydy prezbiterialnej. W tych oknach musiały się znaleźć witraże

diamond-shaped glazing with two rectangular stained glass panels of the same dimensions and form as the copies from 1586 reconstructed in 2017. In this way, the earlier (2017-2018) concept of window reconstruction was continued to maintain the aesthetic harmony of the windows in the south wall. The new panels contain two coats of arms: of the city of Nijmegen and of the Van Beuningen family (Fig. 12). The glazing of window sVI was funded by the family of the last pre-WW2 pastor of the King Gustav Adolf Memorial Church (Gustav-Adolf Gedächtniskirche) in Wrocław (in the district of Sępolno), which belongs today to St Christopher's parish. As in the previously completed window reconstructions, the colour of the glass in particular diamonds is here slightly diverse.⁹⁵ The colours and texture of the glass are much more subtle and resemble the old glass more than in the previous glazing made of glass from the glassworks in Jasło. The safe glazing, repeating the diamond-shaped lattice of the stained glass glazing, has the same layout and structure as in the three previously reconstructed windows of the south wall of the church aisle.

Windows in the chancel

Parallel to the installation of glazing with the coats of arms, the design and manufacture of stained glass for the three windows of the three-sided chancel apse were underway. The stained glass for these windows could not be as transparent as the geometric heraldic glazing. Right behind the church on the chancel side, there is a recently erected tall building with a glazed façade. The reflection from its glass surface cast too much aggressive light on the chancel interior.⁹⁶

12. Kwatery witrażowe z herbami miasta Nijmegen i rodziny van Beuningen w oknie sVI. Wykonawca: Autorska Pracownia Witraży „Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Fot. Tomasz Kmita-Skarsgård

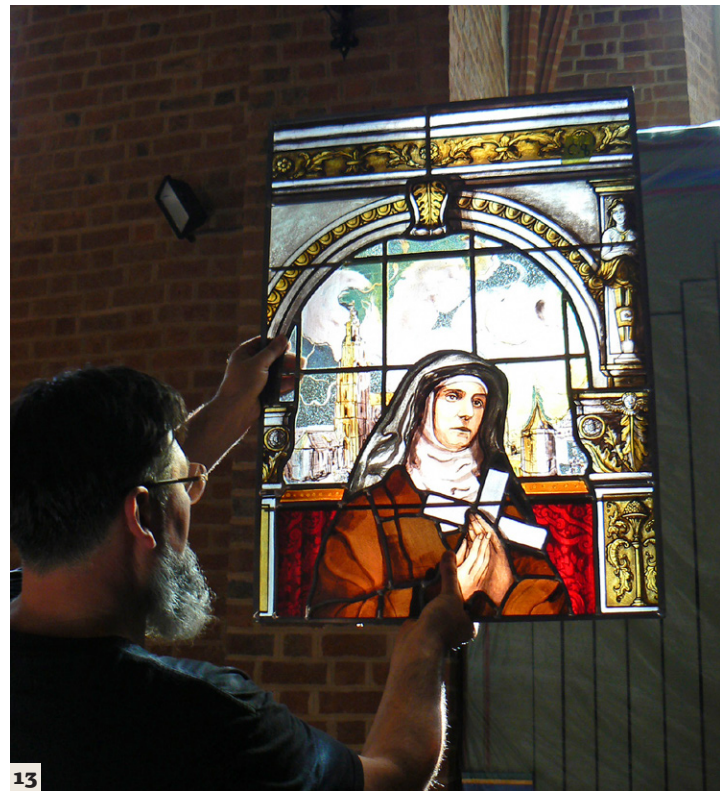
12. Stained glass panels with the coats of arms of the town of Nijmegen and the Van Beuningen family in window sVI. Contractor: Stained-Glass Studio „Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Photo by Tomasz Kmita-Skarsgård

13. Kwatera z postacią św. Edyty Stein. Wykonawca: Autorska Pracownia Witraży „Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Fot. Elżbieta Gajewska-Prorok

13. Panel with the figure of St Edith Stein. Contractor: Stained-Glass Studio „Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Photo by Elżbieta Gajewska-Prorok

nie tak transparentne, jak przeszklenia geometryczne z witrażami herbowymi. Tuż za prezbiterium kościoła stoi, wzniesiony niedawno, wysoki oszklony budynek. Odblask od jego szklanej powierzchni zbyt mocno i agresywnie rozświetlał przestrzeń prezbiterium⁹⁶. Ponadto te najważniejsze w całym kościele okna za ołtarzem należało wyposażać w witraże o szczególnej tematyce ikonograficznej. Proboszcz i Rada Parafialna parafii ewangelicko-augsburskiej św. Krzysztofa we Wrocławiu⁹⁷ zaakceptowali propozycję Tomasza Kmity-Skarsgård: na witrażach w oknach prezbiterium miały być przedstawione postacie czterech męczenników XX wieku. Pierwsze inne projekty witraży figuralnych w obramieniu architektonicznym o formach neogotyckich wykonała artystka malarka Elizabeth Biron von Curland z Monachium. Ostatecznie, w wyniku wielu dyskusji, przyjęto jednak propozycję Tomasza Kmity-Skarsgård, aby kształt artystyczny trzech witraży w prezbiterium był inspirowany neorenesansowymi witrażami projektu Clementa Johna Heatona młodszego (1861–1940), wykonanymi w roku 1884 przez firmę londyńską Heaton, Butler & Bayne (działającą w latach 1862–1953) do okien kaplicy Emmanuel College w Cambridge⁹⁸. Na witrażach tych przedstawiono całopostaciowe wyobrażenia świętych oraz teologów wczesnego średniowiecza, m.in. św. Augustyna i św. Anzelma, Orygenesisa i Jana Szkota Eriugę, teologów reformacji angielskiej i teologów wykształconych w Emmanuel College, a także reformatorów i męczenników: Johna Fischera oraz Thomasa Cranmera. Postacie te są umieszczone na tle kotarowej draperii, w arkadach o neorenesansowych formach. Za ich głowami widnieją widoki budynków lub pejzaże. Motywy architektoniczne i pejzaże malowane są *en grisaille*: żółtą lazurą srebrową, czarnobrazową konturówką i szarą patyną. W partiach postaci zastosowano szkło bezbarwne, barwione w masie, malowane farbami szkliwnymi. Witraże nawiązują formą artystyczną do witraży renesansowych. W ten sposób ich twórcy odwoływali się do XVI wieku, gdy w Anglii nastąpił rozłam w Kościele rzymskokatolickim, czego rezultatem było powstanie Kościoła anglikańskiego.

Podobne było założenie ideowe projektów witraży do prezbiterium kościoła św. Krzysztofa. Ich neorenesansowa forma nawiązuje do historii reformacyjnego Kościoła w czasach nowożytnych, a cztery

13

In addition, the most important windows of the church, i.e. behind the altar, had to be filled with stained glass offering special iconographic themes. The pastor and the parish council of the Lutheran Church of St Christopher in Wrocław⁹⁷ accepted Tomasz Kmity-Skarsgård's proposal to depict four 20th-century martyrs on the stained glass windows in the chancel. Some earlier figurative stained glass designs in neo-Gothic forms had already been made by the Munich-based artist and painter Elizabeth Biron von Curland. Ultimately, however, after numerous discussions, Tomasz Kmity-Skarsgård's idea was adopted. The artistic shape of the three stained glass windows in the chancel was to be inspired by the neo-Renaissance stained glass designed by Clement John Heaton the Younger (1861–1940) and made by the London-based company Heaton, Butler & Bayne in 1884 (it operated from 1862 to 1953) for the windows of the Emmanuel College chapel in Cambridge.⁹⁸ The Cambridge stained glass shows the full-figure images of saints and theologians of the early Middle Ages, among them, St Augustine and St Anselm, Origen and John Scot Eriugena, theologians of the English Reformation and theologians educated at Emmanuel College, as well as reformers and martyrs, such as John Fischer and Thomas

14

postacie męczenników – teologów protestanckich i świętych katolickich – do historii życia duchowego i dziejów Wrocławia. Projekt neorenesansowej architektury na tych witrażach opracował inż. arch. Zygmunt Łuniewicz. W obramieniach zastosowano detal architektoniczny (szyldy w rollwerkowej oprawie) i dekorację roślinną korespondującą stylistycznie z późnorenesansowym ołtarzem oraz kopiami witraży z 1586 roku. Skomplikowane zagadnienie wpisania neorenesansowej architektury w partie neogotyckich maswerków rozwiązano, inspirując się witrażami Bernarda van Orley z roku 1537, które zostały umieszczone w gotyckich oknach z maswerkami gotyckiej katedry św. Michała i św. Guduli w Brukseli. Końcowe artystyczne opracowanie postaci zaproponował dr hab. Marcin Czeski z wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych. Witraże zostały zaopatrzone w oszklenie

Cranmer. The figures are set against the curtain drapery, in arcades with neo-Renaissance forms. Behind their heads, there are views of buildings or landscapes. The architectural motifs and landscapes are painted *en grisaille*, i.e. in yellow silver stain, black-brown liner, and grey patina. The figure sections comprise colourless glass, mass-coloured glass, and glass painted with glaze paints. The artistic form of these works alludes to Renaissance stained glass. In this way, the designers referred to the 16th century, the time when England witnessed a schism in the Roman Catholic Church and the Church of England emerged.

The ideological rationale behind the stained glass designs for the chancel in the Church of St Christopher was similar. Their neo-Renaissance form refers to the history of the Reformation Church in early modern times, and the four figures of martyrs – Protestant theologians and Roman Catholic saints – to the history of spiritual life and fate of Wrocław. The neo-Renaissance architecture on these stained glass artworks was designed by the architect and engineer Zygmunt Łuniewicz. The framing contains architectural details (plaques in a scroll binding) and a floral decoration stylistically consistent with the late Renaissance altar and the copies of the 1586 stained glass. The serious challenge of incorporating neo-Renaissance architecture in the neo-Gothic tracery sections was solved due to the inspiration from Bernard van Orley and his 1537 stained glass in the Gothic tracery windows of the St Michael and St Gudula Cathedral in Brussels. Marcin Czeski, habilitated doctor from the Academy of Fine Arts in Wrocław, proposed the finishing artistic elaboration of the figures. The stained glass was reinforced with safe glazing,⁹⁹ whose lead lattice repeats the general outlines of the stained glass panels. Because the

14. Witraże w oknie sII z postaciami św. Maksymiliana Kolbe i ks. bpa Juliusza Bursche. Wykonawca: Autorska Pracownia Witraży „Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Fot. Tomasz Kmita-Skarsgård

14. Stained glass in window sII with the figures of St Maximilian Kolbe and Archbishop Juliusz Bursche. Contractor: Stained-Glass Studio “Obiekt” Marcin Czeski, Wagowo 2018. Photo by Tomasz Kmita-Skarsgård

15. Wnętrze kościoła św. Krzysztofa po rekonstrukcji kamieniarki i oszkleń okien, 2018. Fot. Maciej Lulko

15. Interior of the Church of St Christopher after the reconstruction of masonry and window glazing, 2018. Photo by Maciej Lulko

15

ochronne⁹⁹, którego siatka ołowiana powtarza ogólne zarysy kwadratów witrażowych. Dzięki temu, że barwne i malowane szkło w witrażach figuralnych jest mniej przejrzyste, siatka ołowiana oszklwienia ochronnego nie zakłóca odbioru witraży widzianych z wnętrza kościoła. Natomiast na witrażach, za postaciami, widnieją malowane *en grisaille* cztery największe kościoły Wrocławia. Na witrażach w oknie nII przedstawiono postacie księdza Dietricha Bonhöffera (1906–1945)¹⁰⁰ oraz Edyty Stein (1891–1942), siostry karmelitanki św. Teresy Benedykty od Krzyża¹⁰¹ (il. 13). Ta para postaci została podpisana wspólną sentencją w języku polskim i niemieckim: „Bądź pozdrowiony Krzyżu, jedyna nadziejo nasza” (pierwszy werset hymnu *Ave Crux spes unica*), a w rozecie maswerku znajduje się alegoria Nadziei, jednej z cnót. Centralne okno wschodnie I, prawie zupełnie zasłonięte ołtarzem, jest ozdobione witrażami z ramą architektoniczną. W rozecie maswerku widnieje tu alegoria Wiary. W oknie sII przedstawione zostały postaci św. Maksymiliana Kolbe (1894–1941)¹⁰² i ks. biskupa Juliusza Bursche (1862–1942)¹⁰³ – il. 14. Pod tymi postaciami znajduje się wspólna sentencja w języku polski i niemieckim: „Nie ma większej miłości, niż oddać życie za przyjaciół” (J 15, 13), a tym razem w rozecie maswerku

coloured and painted glass in the figural stained glass artworks is less transparent, the lead lattice of the safe glazing does not interfere with the visual reception of the works from the inside of the church. Behind the figures, the stained glass shows the four largest Wrocław churches painted *en grisaille*. The stained glass in window nII depicts the Rev. Dietrich Bonhöffer (1906–1945)¹⁰⁰ and Edith Stein (1891–1942), a Carmelite nun of St Teresa Benedicta of the Cross¹⁰¹ (Fig. 13). These figures share the same sentence written below in Polish and German: “Hail the Cross, Our only hope” (the first verse of the hymn *Ave Crux spes unica*). The tracery rosette shows an allegory of Hope, one of the virtues. The central east window I, almost completely obscured by the altar, is decorated with the stained glass with an architectural frame. The tracery rosette shows here an allegory of Faith. Window sII presents the figures of St Maximilian Kolbe (1894–1941)¹⁰² and Bishop Julius Bursche (1862–1942)¹⁰³ – Fig. 14. Again, they share the same inscription in Polish and German: “There is no greater love than sacrifice in the form of life for the sake of friends” (J 15:13), and the tracery rosette presents here an allegory of Love, the third of the virtues.¹⁰⁴ The Director of Music at the Parish of St Christopher,

umieszczono alegorię Miłości, trzeciej z cnót¹⁰⁴. Dyrektor muzyczny parafii św. Krzysztofa, Tomasz Kmita-Skarsgård, napisał: „Na witrażach zostali upamiętnieni dwaj Polacy i dwoje Niemców, dwoje katolików i dwóch ewangelików, których świadectwo życia i męczeńskiej śmierci za wiarę jest wciąż żywe i namacalne. [...] W tym projekcie zawarto łączność i pojednanie między narodami niemieckim i polskim, ekumenizm, a także upamiętnienie postaci ważnych dla wrocławian, żyjących tu i teraz, ale także wszystkich tych, którzy po wojnie musieli znaleźć swój dom gdzie indziej [...]”¹⁰⁵.

Późnorennesansowe herbowe wiraże z kościoła św. Krzysztofa we Wrocławiu, zachowane szczęśliwie w zbiorach muzealnych, zainicjowały konserwatorską koncepcję przywrócenia przeszkleń witrażowych w kościele św. Krzysztofa. Ponadto witraże z 1586 roku, wykonane w tak kruchej materii jak cienkościennie szkło, należą do nielicznych elementów dawnego wyposażenia kościoła, które ocalały ze zniszczeń roku 1945 i dlatego starano się o umieszczenie ich kopii w omawianej świątyni. Pomysł konserwatorski polegał na włączeniu kopii tych witraży w rekonstrukcję przeszkleń mających nawiązywać do funkcjonowania luterkańskiej świątyni w czasach nowożytnych i do elementów wyposażenia, które zostały do niej przekazane po 1945 roku (na przykład manierystyczny ołtarz z końca XVI stulecia w prezbiterium) lub są sukcesywnie odtwarzane. Witraże herbowe – kopie i dzieła stylizowane na koniec XVI i początek XVII wieku – umieszczone w przeszkleniu romboidalnym i gomółkowym oraz neorenesansowe witraże figuralno-architektoniczne¹⁰⁶ w prezbiterium stanowią zespół, który dzięki pewnej różnorodności formalnej sprawia wrażenie narastania tych elementów w czasie. Starano się osiągnąć w ten sposób wrażenie zabytku „żywego”, w którym wraz z upływem lat pojawiały się dzieła architektoniczne, rzeźbiarskie, malarskie i złotnicze, fundowane przez wiernych oraz dobrodziejów świątyni (il. 15). ■

Elżbieta Gajewska-Prorok, absolwentka kierunku konserwatorstwo i muzealnictwo na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Kustosze Działu Szkła w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, wykładowca we wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych im. Eugeniusza Gepperta. Organizatorka wielu wystaw poświęconych historii szkła i witraży w Muzeum Narodowym we Wrocławiu i innych

Tomasz Kmita-Skarsgård, wrote, “The stained glass commemorates two Poles and two Germans, two Catholics and two Evangelicals, whose testimony of life and martyrdom for faith is still alive and tangible... This project highlights communion and reconciliation between the German and Polish nations, ecumenism, as well as the commemoration of historic figures who are very important for the residents of Wrocław, both those living here and now as well as all those who had to find a new home elsewhere after the war...”¹⁰⁵

The Late Renaissance heraldic stained glass from the Church of St Christopher in Wrocław, luckily preserved in museum collections, inspired a conservation project of restoring stained glass panels in this church. In addition, the stained glass from 1586, made of such a fragile material as thin-walled glass, are among the few items of the former church equipment that survived the destruction of 1945. Therefore, efforts were made to place their copies in the temple. The conservation concept was to incorporate the copies of these stained glass works in the reconstructed glazing that would refer to the functioning of this Lutheran temple in the early modern times and to the elements of equipment that were moved to the temple after 1945 (for example, the late 16th-century Mannerist altar in the chancel) or are gradually reconstructed. The heraldic stained glass, i.e. the copies and artworks imitating the style of the late 16th century and the early 17th century, embedded in diamond-shaped and crown glazing, and the neo-Renaissance figurative and architectural stained glass¹⁰⁶ in the chancel form a complete set which, thanks to a certain formal diversity, leaves the viewer with the impression of their gradual accumulation over time. In this way, the designers attempted to achieve the effect of a “living” monument which was filled over centuries with works of architecture, sculpture, painting, and goldsmithery, funded by the faithful and benefactors over centuries (Fig. 15). ■

Elżbieta Gajewska-Prorok, graduate of the Fine Arts Department, Nicolaus Copernicus University in Toruń, specialisation in historic preservation and museology. Curator of the Glass Department of the National Museum in Wrocław; lecturer at the Eugeniusz Geppert Academy of Fine Arts in Wrocław. She organises numerous exhibitions on the history of glass and stained glass at the National Museum in Wrocław and other museums.

muzeach. Zajmuje się głównie badaniem historii szklarstwa, zagadnieniami artystycznymi w dziedzinie szkła oraz historią sztuki witrażowej na Śląsku (artyści, pracownie, historia kolekcji). Prowadziła także badania nad zagadnieniami z dziedziny złotnictwa (ozdoby złotnicze z tzw. Skarbu Średzkiego). Kierownik zakupu kolekcji dzieł sztuki z dotacji Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Kierownik projektu badawczego KBN (1992-1994), członek zespołów projektów badawczych NCN (2013-2017) i NPRH (2019-2023). Koordynatorka programu konserwacji witraży z kolekcji Muzeum Narodowego we Wrocławiu, wyróżniona I nagrodą Sybilli w 2014 roku. Autorka artykułów i książek poświęconych sztuce witrażu i szkła, m.in. następujących publikacji: E. Gajewska-Prorok, S. Oleszczuk, *Witraże na Śląsku. XIX i pierwsza połowa XX wieku. Glasmalereien in Schlesien. 19. und der erste Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 2001; E. Gajewska-Prorok, *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem. Master of Light. Stained and Painted Glass*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2014. Członkini Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Polskiego Komitetu Narodowego l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Polskiego Komitetu Narodowego Corpus Vitrearum Polska (od 1998), Stowarzyszenia Miłośników Witraży „Ars Vitrea Polona”. Nr ORCID: 0000-0003-0952-0988

Her main pursuit is the history of glass making, artistic aspects of glass making, and history of stained glass art in Silesia (artists, studios, history of collections). She also did research work on issues of goldsmithing (gold ornaments from the so-called Środa Śląska Treasury). Coordinator of purchases of art collections from funds donated by the Ministry of Culture and National Heritage. Head of a research project of the State Committee for Scientific Research (1992-1994), member of research teams of the National Science Centre (2013-2017), and the National Humanities Development Programme (2019-2023). Coordinator of a conservation programme of the stained glass from the collection of the National Museum in Wrocław; awarded the 1st Sybilla Prize in 2014. Author of articles and books on the art of stained glass and glass making, among them: E. Gajewska-Prorok, S. Oleszczuk, *Witraże na Śląsku. XIX i pierwsza połowa XX wieku. Glasmalereien in Schlesien. 19. und der erste Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 2001; E. Gajewska-Prorok, *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem. Master of Light. Stained and Painted Glass*, National Museum in Wrocław, Wrocław 2014. Membership in organisations: Association of Art Historians, Polish National Committee of l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Polish National Committee of Corpus Vitrearum Polska (since 1998), Association of Stained Glass Enthusiasts Ars Vitrea Polona. ORCID iD: 0000-0003-0952-0988

Przypisy

- 1 E. Gajewska-Prorok, *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem. Masters of Light. Stained and Painted Glass*, Muzeum Narodowe, Wrocław 2014, s. 79-82; hasło: Witraż herbowy Georga von Rohn, Śląsk, Wrocław, 1586, kat. 17, s. 162-165, nr inw. MNWr II-885 (imię „Georg” zamieniono omyłkowo podczas konserwacji i restauracji w 1960 roku na „Stenzel”, zob. przyp. 53); hasło: Witraż herbowy Jemminy von Reichel, Śląsk, Wrocław, 1586, kat. 18, s. 166-169, nr inw. MNWr II-873, (nazwisko „Reichel” zamieniono omyłkowo podczas konserwacji i restauracji w 1960 r. na „Schreiterin”); hasło: Witraż herbowy Stenzela (Stanisłausa) von Rohn, Śląsk, Wrocław, 1586, kat. 19, s. 170-171, nr inw. MNWr II-888; hasło: Witraż herbowy Susanny Fetscherin, Śląsk, Wrocław, 1586, kat. 20, s. 172-173, nr inw. MNWr II-874; hasło: Witraż herbowy Georga Köye, Śląsk, Wrocław, 1586, kat. 21, s. 174-175, nr inw. MNWr II-887; hasło: Witraż herbowy Magdaleny Schreiterin, Śląsk, Wrocław, 1586, kat. 22, s. 176-177, nr inw. MNWr II-886. Tam wcześniejsza literatura. Trzy kwatery witrażowe: II-874, II-887, II-886 zostały opublikowane w: B. Fekecz-Tomaszewska, *Witraże nowożytnie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Witraże nowożytnie w zbiorach polskich. Katalog wystawy*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, grudzień 1976 – maj 1977, red. B. Fekecz-Tomaszewska, Wrocław 1976-1977, kat. 15, 16, 17 (tu pomyłka w pisowni nazwisk: Koge, Schreiberin), s. 17-19.
- 2 Ibidem, s. 158-159, hasło: Witraż z godłem cechu sukienników, Wrocław (?), 1551, kat. 15, s. 158-159.
- 3 J. Myślińska, *Witraże w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, [w:] *Witraże nowożytnie w zbiorach polskich. Katalog wystawy*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, grudzień 1976 – maj 1977, red. B. Fekecz-Tomaszewska, Wrocław 1976-1977, kat. 44, 45, 46, s. 29-30.
- 4 Gajewska-Prorok, op. cit., s. 77-79 – tam wcześniejsza literatura.

Endnotes

- 1 E. Gajewska-Prorok, *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem. Masters of Light. Stained and Painted Glass*, Muzeum Narodowe, Wrocław 2014, pp. 79-82; entry: Witraż herbowy Georga von Rohn, Śląsk, Wrocław, 1586, cat. 17, pp. 162-165, ref. no. MNWr II-885 (the name “Georg” was changed mistakenly during the conservation and restoration works in 1960 into “Stenzel,” see footnote 53); entry: Witraż herbowy Jemminy von Reichel, Śląsk, Wrocław, 1586, cat. 18, pp. 166-169, ref. no. MNWr II-873, (the last name “Reichel” was changed mistakenly during the conservation and restoration works in 1960 into “Schreiterin”); entry: Witraż herbowy Stenzela (Stanisłausa) von Rohn, Śląsk, Wrocław, 1586, cat. 19, pp. 170-171 ref. no. MNWr II-888; entry: Witraż herbowy Susanny Fetscherin, Śląsk, Wrocław, 1586, cat. 20, pp. 172-173, ref. no. MNWr II-874; entry: Witraż herbowy Georga Köye, Śląsk, Wrocław, 1586, cat. 21, pp. 174-175, ref. no. MNWr II-887; entry: Witraż herbowy Magdaleny Schreiterin, Śląsk, Wrocław, 1586, cat. 22, pp. 176-177, ref. no. MNWr II-886. Earlier literature referenced there. Three stained glass panels: II-874, II-887, II-886 published in: B. Fekecz-Tomaszewska, *Witraże nowożytnie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [in:] *Witraże nowożytnie w zbiorach polskich. Katalog wystawy*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, December 1976 – May 1977, ed. B. Fekecz-Tomaszewska, Wrocław 1976-1977, cats 15, 16, 17 (here misspelt the last names: Koge, Schreiberin), pp. 17-19.
- 2 Ibidem, pp. 158-159, entry: Witraż z godłem cechu sukienników, Wrocław (?), 1551, cat. 15, pp. 158-159.
- 3 J. Myślińska, *Witraże w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, [in:] *Witraże nowożytnie w zbiorach polskich. Katalog wystawy*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, December 1976 – May 1977, ed. B. Fekecz-Tomaszewska, Wrocław 1976-1977, cats 44, 45, 46, pp. 29-30.

- 5 Przybliżone wymiary zewnętrzne: długość 31 m, szerokość 16 m, za: G. Grundmann, L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. I: *Die Stadt Breslau*, 2 Teil, Breslau 1933, s. 201.
- 6 Ibidem, s. 201-202.
- 7 Ibidem, s. 203.
- 8 Ibidem, s. 202, s. 206 – informacje o przebudowach.
- 9 Ibidem, s. 202, „Fenster in die Kirche gemacht” – autorzy cytują archiwalia i przypuszczają, że było to tylko oszklenie okien.
- 10 Ibidem, s. 201, 208 – z instrumentem Adama Horatiusa Caspariniego z Wrocławia. Pierwotne organy z końca XV stulecia znajdowały się przy północnej, ślepej ścianie prezbiterium.
- 11 Ibidem, s. 202, 208.
- 12 Zachowały się tylko niekompletne archiwalia z lat 1871-1936 na temat działalności parafii ewangelickiej św. Krzysztofa, zob. red. A. Dereń, R. Żerelik, *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, Wrocław 1996, s. 270-271. W 1945 roku zaginęły archiwalia, na które powołują się w swojej pracy autorzy: G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., s. 201-209.
- 13 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., s. 203. W 1933 roku autorzy opracowania ubolewali nad tą renowacją, którą nazwali „eingereifende” (nachalną, ingerującą).
- 14 Ibidem, s. 204 – w opisie nie ma informacji o odnawianiu czy też rekonstrukcji innych okien w kościele.
- 15 Wykonane według projektu z 1879 roku i widoczne na zdjęciach archiwalnych kościoła z końca XIX i początku XX wieku: <https://polska-org.pl/3275994.foto.html> [dostęp: 6.03.2010]. W latach 1933-1934, już po wydaniu pracy Grundmanna i Burgemeistra w 1933 roku, gruntownie odnowiono zewnętrznie i wewnątrz kościoła. Oszklenia romboidalne wymieniono na oszklenia z dużych kwadratowych, półprzejrystych tafli szklanych. W prezbiterium w trzech oknach umieszczono witraże z symbolami trzech cnót: Wiary, Nadziei i Miłości, a w dwóch oknach południowych prezbiterium znalazły się witraże ze scenami Chrztu Chrystusa i Ostatniej Wieczery. Witraże zrealizowano w firmie witrażowej Adolpha Seilera we Wrocławiu, zob. U. Bunzel, *Geschichte unserer Christophorikirche und ihre Erneuerung*, Breslau 1935, s. 46. Zob. także: G. Grajewski, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeszy*, dysertacja doktorska, Wrocław 2014, il. II.106, II.107; https://dbc.wroc.pl/Content/30240/PDF/grajewski_miedzy_sztuka_PhD.pdf [dostęp: 27.02.2020].
- 16 E. v. Czihak, *Führer durch die Sammlungen des Museums schlesischer Altertümer in Breslau*, Breslau 1891, s. 113, nr inw. 977:81 (pozyskane w 1881 roku). Fragmenty kamieniarki były eksponowane w dziale E. Bualtertümer und Grabsteine.
- 17 A. Gola, M. Ławicka, *Od klasztoru do muzeum. Dzieje zespołu zabudowań bernardyńskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009, s. 198-199.
- 18 <https://polska-org.pl/600741.foto.html> [dostęp: 17.03.2020].
- 19 A. Knoblich, *Schlesiens Antheil an der Verbreitung der Glasmalerei im Mittelalter und ihrer Wiederbelebung in Neuzeit*, [w:] *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, Bd. I (1870), Ber. 9 (1868), s. 112. Autor nie podaje liczby kwater witrażowych znajdujących się wówczas w kościele św. Krzysztofa.
- 20 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., s. 207 – tu podano błędne nazwiska: „Schreiberin” i “Koge”. Autorzy wymieniają witraże będące już w w zbiorach Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer. Sześć kwater herbowych
- 4 Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 77-79 – with referenced earlier literature.
- 5 Approximate external dimensions: length 31 m, width 16 m, after: G. Grundmann, L. Burgemeister, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. I: *Die Stadt Breslau*, 2 Teil, Breslau 1933, p. 201.
- 6 Ibidem, pp. 201-202.
- 7 Ibidem, p. 203.
- 8 Ibidem, p. 202, p. 206 – information about alterations.
- 9 Ibidem, p. 202, “Fenster in die Kirche gemacht” – the authors quote historic sources and suppose that it was only window glazing.
- 10 Ibidem, p. 201, 208 – with the instrument of Adam Horatius Casparini of Wrocław. The first organs from the late 15th century were located at the north blind wall of the chancel.
- 11 Ibidem, pp. 202, 208.
- 12 Only incomplete archives dated 1871-1936 have survived, concerning the activities of the Lutheran parish of St Christopher, see ed. A. Dereń, R. Żerelik, *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, Wrocław 1996, pp. 270-271. The archives referred to by the authors were lost in 1945: G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., pp. 201-209.
- 13 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., p. 203. In 1933, the authors of the study criticized this renovation heavily; they named it “eingereifende” (intrusive, interfering).
- 14 Ibidem, p. 204 – the description lacks information about the renovation or reconstruction of the other windows in the church.
- 15 Made according to the 1879 design and visible on archival images of the church from the end of the 19th and early 20th centuries; <https://polska-org.pl/3275994.foto.html> [access: 6.03.2010]. In the years 1933-1934, after the publication of Grundmann and Burgemeister’s work in 1933, the exterior and interior of the church were thoroughly refurbished. The diamond-shaped glazing was replaced with one made of large square, semi-transparent glass panes. In the chancel, three stained glass windows were installed with the symbols of three virtues: Faith, Hope and Love; in the two south chancel windows, the stained glass featuring the scenes of the Baptism of Christ and the Last Supper was mounted. The stained glass windows were delivered by Adolph Seiler’s studio in Wrocław, see U. Bunzel, *Geschichte unserer Christophorikirche und ihre Erneuerung*, Breslau 1935, p. 46. See also: G. Grajewski, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeszy*, doctoral thesis, Wrocław 2014, Fig. II.106, II.107; https://dbc.wroc.pl/Content/30240/PDF/grajewski_miedzy_sztuka_PhD.pdf [access: 27.02.2020].
- 16 E. v. Czihak, *Führer durch die Sammlungen des Museums schlesischer Altertümer in Breslau*, Breslau 1891, p. 113, ref. no. 977:81 (obtained in 1881). Parts of the stonework were shown in the division E. Bualtertümer und Grabsteine.
- 17 A. Gola, M. Ławicka, *Od klasztoru do muzeum. Dzieje zespołu zabudowań bernardyńskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009, pp. 198-199.
- 18 <https://polska-org.pl/600741.foto.html> [access: 17.03.2020].
- 19 A. Knoblich, *Schlesiens Antheil an der Verbreitung der Glasmalerei im Mittelalter und ihrer Wiederbelebung in Neuzeit*, [in:] *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, Bd. I (1870), Ber. 9 (1868), p. 112. The author fails to indicate the precise number of glass panels at St Christopher’s.
- 20 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., p. 207 – wrong names are provided: “Schreiberin” and “Koge.” The authors

- wpisano do inwentarza muzeum w 1884 roku, zob. E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 79.
- 21** Terminologia odnosząca się do technologii witraży nie została jednoznacznie określona w polskim piśmiennictwie z zakresu tej dziedziny. Pierwsze definicje wybranych terminów (tu szczególnie interesujących nas terminów określających rodzaje malatur na szkle witrażowym), na podstawie tłumaczeń z literatury angielskiej i niemieckiej, zaproponowali: J. Frycz, *Witraże i oszklenia od XV do XVIII wieku*, [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, wydanie drugie, zmienione, red. Z. Kamińska, Wrocław 1987; E. Letkiewicz, *Polskie malarstwo nowożytnie malowane emaliami*, Lublin 1995, s. 7-9 i 53-63; M. Ławicka i B. Fekecz-Tomaszewska, *Problemy z nazewnictwem technik witrażowych*, [w:] *Sztuka witrażowa w Polsce*, red. J. Budyn-Kamykowska, K. Pawłowska, Kraków 2002, s. 220-228. Doprecyzowanie wcześniej przedstawionych propozycji terminologii witrażowej przedstawił: T. Szybisty, *Sztuka sakralna Krakowa w wieku XIX*, cz. 4, *Malarstwo witrażowe*, seria *Ars Vetus et Nova*, t. XXXV, red. W. Bałus, Kraków 2012, s. 9-13. Problem terminologii witrażowej, podobnie jak terminologii szklarskiej, pozostaje jednak otwarty. W cytowanej pracy z 2014 roku i w niniejszym artykule proponuję termin *farba szklivna*, który jest określeniem ogólniejszym (konturówka i patyna to też farby szklivne), zamiast używanych we wcześniejszych publikacjach terminów: *emalia*, *farba emaliowa*, *emalia naszklivna*. Stosuję także określenie *lazura srebrowa* zamiast *siarczki srebra*.
- 22** W opisie użyto nazw kolorów według nazewnictwa heraldycznego: złoty to żółty, srebrny to szary lub białoszary.
- 23** Przed zniszczeniami i późniejszymi restauracjami.
- 24** E. Gajewska-Prorok op. cit., s. 81-82.
- 25** Witraż herbowy z 1574 roku, Szwajcaria, Chur, pracownia J.T. Laurera, wym. 31 × 21 cm, zob. H. Lehmann, *Katalog einer Kollektion von alten schweitzer und deutschen Glasgemälden aus dem Besitze des Herrn Hofrat Edouard Kahlbau, Stuttgart, des Herrn Hauptmann a.D. Robert Clemm, Burg Wingingen (Haarter Schloss Gennant) sowie aus schweizer Privatbesitz*, München 1912, s. 31, il. 43.
- 26** Agnieszka Patała, *Pod znakiem świętego Sebalda. Rola Norymbergi w kształtowaniu późnogotyckiego malarstwa tablicowego na Śląsku*, Wrocław 2018, s. 306-321.
- 27** Przykłady m.in. na rysunkach tuszem Heinricha Juliusa Adama Mützela (1797-1868) z lat 1825-1827 zob. E. Halawa, hasło: Portal domu przy ul. Kuźniczej, kat. 216, s. 130, 132; hasło: Portal domu w Rynku 20, 1825, kat. 203, s. 126-127; hasło: Portal domu przy ul. Wita Stwosza 35 (Pałac Kospothów), kat. 226, s. 139-140; hasło: Portal domu przy dawnej ul. Słodowej 19 (obecnie Kazimierza Wielkiego), 1825, kat. 219, s. 134-135; hasło: Portal domu przy ul. Księcia Witolda 1, 1824, kat. 228, s. 139, 141, [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, *Rysunek i akwarela. Obrazy olejne. Dioramy. Medalierstwo. Rzemiosło artystyczne*, red. P. Łukaszewicz, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- 28** Kilkadziesiąt niewielkich, kolistych witraży gabinetowych z 2 poł. XVI i XVII wieku zachowało się w kościołach wiejskich na obecnym Pomorzu Zachodnim i Środkowym (we wspomnianym okresie Hinterpommern i Westpreussen oraz Prusy Królewskie). Część z nich jest także malowana półtransparentnymi farbami szklivnymi: niebieską i czerwoną, zob. J. Kochanowska, R. Sienkiewicz, *Kruche dziedzictwo – witraże z XV-XVIII w. na Pomorzu Zachodnim. Problemy badawcze i konserwatorskie*, [w:] *Witraże. Dziedzictwo cenne czy niechciane?*, red. D. Czapczyńska-Kleszczyńska, Kraków-Legnica
- list the stained glass windows that were already part of the collection of the Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer. Six heraldic glass panels were recorded in the museum inventory in 1884, see E. Gajewska-Prorok, op. cit., p. 79.
- 21** The stained glass-making terminology has not been clearly defined in Polish literature on the subject. The first definitions of selected terms (of particular interest to us are those referring to the types of paintings on stained glass), based on translations from English and German, were proposed by: J. Frycz, *Witraże i oszklenia od XV do XVIII wieku*, [in:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, 2nd edition, revised, ed. Z. Kamińska, Wrocław 1987; E. Letkiewicz, *Polskie malarstwo nowożytnie malowane emaliami*, Lublin 1995, pp. 7-9 and 53-63; M. Ławicka i B. Fekecz-Tomaszewska, *Problemy z nazewnictwem technik witrażowych*, [in:] *Sztuka witrażowa w Polsce*, eds J. Budyn-Kamykowska, K. Pawłowska, Kraków 2002, pp. 220-228. The former proposals of the terminology were revised and updated by: T. Szybisty, *Sztuka sakralna Krakowa w wieku XIX*, part 4, *Malarstwo witrażowe*, series *Ars Vetus et Nova*, vol. XXXV, ed. W. Bałus, Kraków 2012, pp. 9-13. Still, the question of stained glass terminology, as well as glass terminology in general, remains open. In the quoted 2014 work and in this article, I propose the term “glaze paint,” which is more general (liner and patina are also glaze paints), instead of the expressions used in earlier publications: enamel, enamel paint, on-glaze enamel. I also use the term “silver stain” instead of “silver sulphides”.
- 22** The description uses the names of the colours according to the heraldic convention: gold(en) is yellow, silver is grey or white-grey.
- 23** Before destruction and subsequent restorations.
- 24** E. Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 81-82.
- 25** The heraldic stained glass panel of 1574, Switzerland, Chur, J.T. Laurer’s studio, dim. 31 × 21 cm, see H. Lehmann, *Katalog einer Kollektion von alten schweitzer und deutschen Glasgemälden aus dem Besitze des Herrn Hofrat Edouard Kahlbau, Stuttgart, des Herrn Hauptmann a.D. Robert Clemm, Burg Wingingen (Haarter Schloss Gennant) sowie aus schweizer Privatbesitz*, München 1912, p. 31, Fig. 43.
- 26** A. Patała, *Pod znakiem świętego Sebalda. Rola Norymbergi w kształtowaniu późnogotyckiego malarstwa tablicowego na Śląsku*, Wrocław 2018, pp. 306-321.
- 27** Some examples are seen in pen and ink drawings by Heinrich Julius Adam Mützels (1797-1868) from the years 1825-1827, see E. Halawa, entry: Portal domu przy ul. Kuźniczej, cat. 216, p. 130, 132; entry: Portal domu w Rynku 20, 1825, cat. 203, pp. 126-127; entry: Portal domu przy ul. Wita Stwosza 35 (Pałac Kospothów), cat. 226, pp. 139-140; entry: Portal domu przy dawnej ul. Słodowej 19 (obecnie Kazimierza Wielkiego), 1825, cat. 219, pp. 134-135; entry: Portal domu przy ul. Księcia Witolda 1, 1824, cat. 228, pp. 139, 141, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, *Rysunek i akwarela. Obrazy olejne. Dioramy. Medalierstwo. Rzemiosło artystyczne*, ed. P. Łukaszewicz, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- 28** Dozens of small-size, round indoor stained glass pieces from the 2nd half of the 16th and 17th centuries have survived in countryside temples in Western and Central Pomerania (Hinterpommern, Westpreussen, and Royal Prussia, historically). Some of them are also painted with semi-transparent glaze paints: blue and red, see J. Kochanowska, R. Sienkiewicz, *Kruche dziedzictwo – witraże z XV-XVIII w. na Pomorzu Zachodnim. Problemy badawcze i konserwatorskie*,

- 2017, s. 13-28; E. Letkiewicz, op. cit., kat. 6 i 7, s. 174, 175 (Szynwałd); kat. 12, s. 185 i kat. 68, s. 283 (Nowe Dwory, blisko granicy z Pomorzem Środkowym). Z Gdańska znane są fragmenty witraża pamiątkowego z roku 1600 malowanego patyną *en grisaille*, pochodzącego z kościoła św. Jana, zob. K. Darecka, *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenia, okucia*, Gdańsk 2018, s. 78-79, il. 59 (tam wcześniejsza literatura), a także późniejsze, XVIII-wieczne małe szybki witrażowe z innych kościołów w Gdańsku. Niewielkie, prostokątne szybki z początków XVIII wieku z herbami malowanymi *en grisaille* bielą i czernią znajdują się również w oknach Sali Królewskiej ratusza w Toruniu, zob. M. Gumowski, *Szybki herbowe w Ratuszu Toruńskim*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, t. 1, nr 4, 1964, s. 97-115.
- 29 E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 71 – tamże wcześniejsza literatura.
- 30 Był synem Georga Rohn Seniora i Barbary Helmann (Holmann), zob. E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 162-163. Drewniane epitafium oraz posadzkowa płyta nagrobna małżonków znajdowały się w kościele św. Elżbiety, zob. oprac. J. Gołaszewski, A. Górski, *Życie, śmierć i zbawienie. Inskrypcje kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle rękopisu z 1649 roku*, Wrocław 2016, s. 80.
- 31 Obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu, zob. M. Pierzchała, E. Houszka, *Malarstwo śląskie 1520-1800*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 127-129, kat. 42.
- 32 E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 170-173.
- 33 Ibidem, s. 162-167. Podczas konserwacji witraży w końcu XIX w. omyłkowo zmieniono nazwisko „Reichel” na „Fetscherin”.
- 34 Ibidem, s. 174-177.
- 35 Ibidem, s. 166.
- 36 J. Gołaszewski, A. Górski, op. cit., s. 92: Apolonia Reichel +1559, Magdalena Reichel +1564, s. 138: Barbara Reichel +1583.
- 37 Epitafium Gerogiusa Röhn ab Hundorf i jego żony z roku 1534 w kościele św. Elżbiety opisuje: A.J. von Hoverden-Plencken, *Schlesiens Grab-Denkmaale und Grab-Inschriften. Graf Hoverden'schen Sammlung*, Breslau 1870-1872, s. 11; H. Luchs, *Die Denkmäler der St. Elisabeth=Kirche zu Breslaw*, Breslau 1869, s. 49, 56, 66, 223 – autor wymienia tablice epitafijne i szyldy herbowe zmarłych osób z rodzin: Reichelów, Schreiterów i Haunoldów z 2 poł. XVI i pocz. XVII wieku.
- 38 E. Gajewska-Prorok, hasło: Georg Gottlieb Kuhnt, [w:] *IkonoGRAFIA Wrocławia*, t. 2, op. cit., s. 278, 236-237; E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 166. Obraz mozaikowy G. Kuhnta z podpisem autora w technice *eglomise*: *Kroll's Wintergarten in Breslau (Zimowy ogród Krolla we Wrocławiu)* znajduje się na wystawie stałej w Galerii Śląskiej Sztuki Nowożytnej w Muzeum Narodowym we Wrocławiu.
- 39 J. Harasimowicz, hasło: Dawny miejski kościół parafialny Św. Elżbiety, obecnie garnizonowy, pomiędzy ul. św. Elżbiety/św. Mikołaja/Kiełbaśniczą/Odrzańską, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, t. 1: *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1997, s. 29.
- 40 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., s. 82; J. Gołaszewski, A. Górski, op. cit., s. 40.
- 41 W artykule przyjęto oznaczenia kolejnych okien we wnętrzu cyframi rzymskimi oraz oznaczenia s (strona południowa) i n (strona północna) według wytycznych Corpus Vitrearum Medii Aevi, stosowanych w opracowaniach dotyczących witraży.
- 42 Takie wymiary podają: S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, *Dokumentacja konserwatorska rekonstrukcji okien kościoła* [in:] *Witraże. Dziedzictwo cenne czy niechciane?*, ed. D. Czapczyńska-Kleszczyńska, Kraków-Legnica 2017, pp. 13-28; E. Letkiewicz, op. cit., cats 6 and 7, pp. 174, 175 (Szynwałd); kat. 12, p. 185 and cat. 68, p. 283 (Nowe Dwory, close to the border of Central Pomerania). From Gdańsk – fragments of a 1600 commemorative stained glass window painted with *en grisaille* patina from the Church of St John are known, see K. Darecka, *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenia, okucia*, Gdańsk 2018, pp. 78-79, Fig. 59 (with earlier literature), and 18th-century small stained glass panes from other Gdańsk churches. Small, rectangular panes from the early 18th century with coats of arms painted *en grisaille* in white and black can also be seen in the windows of the Royal Hall of the Toruń Town Hall, see M. Gumowski, *Szybki herbowe w Ratuszu Toruńskim*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, vol. 1, no. 4, 1964, pp. 97-115.
- 29 E. Gajewska-Prorok, op. cit., p. 71 – earlier literature to be found there.
- 30 He was the son of Georg Rohn, Senior, and Barbara Helmann (Holmann), see E. Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 162-163. The wooden epitaph and the floor tombstone of the spouses were at the Church of St Elisabeth, see eds J. Gołaszewski, A. Górski, *Życie, śmierć i zbawienie. Inskrypcje kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle rękopisu z 1649 roku*, Wrocław 2016, p. 80.
- 31 Today, part of the collection of the National Museum in Wrocław, see M. Pierzchała, E. Houszka, *Malarstwo śląskie 1520-1800*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2009, pp. 127-129, cat. 42.
- 32 E. Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 170-173.
- 33 Ibidem, pp. 162-167. During the stained glass conservation works at the end of the 19th century, the name “Reichel” was mistakenly changed into “Fetscherin.”
- 34 Ibidem, pp. 174-177.
- 35 Ibidem, p. 166.
- 36 J. Gołaszewski, A. Górski, op. cit., p. 92: Apolonia Reichel +1559, Magdalena Reichel +1564, p. 138: Barbara Reichel +1583.
- 37 The 1534 epitaph of Gerogius Röhn ab Hundorf and his wife at the Church of St Elisabeth is described by: A.J. von Hoverden-Plencken, *Schlesiens Grab-Denkmaale und Grab-Inschriften. Graf Hoverden'schen Sammlung*, Breslau 1870-1872, p. 11; H. Luchs, *Die Denkmäler der St. Elisabeth=Kirche zu Breslaw*, Breslau 1869, pp. 49, 56, 66, 223 – the author lists epitaph plaques and escutcheons of the deceased members of the families of Reichel, Schreiter, and Haunold from the 2nd half of the 16th century and early 17th century.
- 38 E. Gajewska-Prorok, entry: Georg Gottlieb Kuhnt, [in:] *IkonoGRAFIA Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 278, 236-237; E. Gajewska-Prorok, op. cit., p. 166. A mosaic work by G. Kuhnt with the author's signature in the *eglomise* technique: *Kroll's Wintergarten in Breslau (Kroll's Winter Garden in Wrocław)* is exhibited at the Gallery of Silesian Modern Art, the National Museum in Wrocław.
- 39 J. Harasimowicz, entry: Dawny miejski kościół parafialny Św. Elżbiety, obecnie garnizonowy, pomiędzy ul. św. Elżbiety/św. Mikołaja/Kiełbaśniczą/Odrzańską, [in:] *Atlas architektury Wrocławia*, vol. 1: *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, ed. J. Harasimowicz, Wrocław 1997, p. 29.
- 40 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., p. 82; J. Gołaszewski, A. Górski, op. cit., p. 40.
- 41 The article uses Roman numerals to designate the windows and the letters “s” and “n” to designate the south and north side, respectively, according to the Corpus Vitrearum Medii Aevi, which provides guidelines for studies on stained glass.

- pw. św. Krzysztofa we Wrocławiu, Wrocław 2018, s. 6, przechowywana w Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej św. Krzysztofa we Wrocławiu. Brak tu wymiarów okna sVII przy emporzem organowej, ponieważ projekty i dokumentacja powykonawcza obejmowały rekonstrukcję przeszkleń okien sIII i sIV w prezbiterium, sV w nawie oraz niezrealizowane projekty przeszkleń do okien nII, I i sII w prezbiterium.
- 43 Ibidem, s. 9, ryc. 6.
- 44 Plan kościoła i widok północnej elewacji, projekt przebudowy z 1879 roku, w zbiorach Muzeum Architektury, Archiwum Budowlane; <https://polska-org.pl/3275992.foto.html>.
- 45 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., s. 202, il. 91 (rzut kościoła).
- 46 E. Halawa, hasło: Kościół św. Krzysztofa, 1807, [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, *Grafika*, red. P. Łukasiewicz, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 127, kat. 167.
- 47 Eadem, hasło: Kościół św. Krzysztofa, ok. 1830, [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, op. cit., s. 183, kat. 317. Możliwe, że były to nowe oszklenia, założone po uszkodzeniach spowodowanych wojnami napoleońskimi. Kościół był magazynem w latach 1806-1807.
- 48 Na wykonanie kopii sześciu witraży ze zborów muzealnych wyraził zgodę dyrektor Muzeum Narodowego we Wrocławiu dr hab. Piotr Oszczanowski.
- 49 S. Oleszczuk, *Dokumentacja stanu zachowania, program konserwatorski i kosztorys rekonstrukcji okien kościoła p.w. Św. Krzysztofa we Wrocławiu*, Wrocław 2009, s. 19, ryc. 6, s. 20, ryc. 7. Dokumentacja w archiwum parafii św. Krzysztofa we Wrocławiu.
- 50 S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., s. 19-23, rys. 6-11. Autorzy nie uzasadnili, dlaczego zaproponowano dwa różne profile. Możemy się tylko domyślać, że wynikało to z różnicy wielkości okien. W dokumentacji brak zdjęć całych okien z kopiami witraży herbowych sIV i sV, widzianych od wewnątrz. W podpisach pod wszystkimi zdjęciami brak oznaczenia okien.
- 51 Ibidem, s. 6, 15, 24-25, ryc. 1, fot. 1, 2. Porównanie zdjęcia z datowanymi fotografiami pozwala określić czas jego powstania na około 1900 rok.
- 52 E. Halawa, hasło: Kościół św. Krzysztofa, 1797 i hasło: Kościół św. Krzysztofa, 1813, [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, op. cit., s. 156-157, kat. 235 i kat. 236. W tej publikacji znajduje się obszerny materiał ikonograficzny dotyczący wyglądu okien w kościele w XIX wieku. Ponadto E. Halawa, hasło: Kościół św. Krzysztofa od południowego wschodu (1839), s. 219, kat. 376; eadem, hasło: Kościół św. Krzysztofa od południowego wschodu [dane dodatkowe: ok. 1900, Siegfried Laboschin na podstawie akwareli A. Woelfla z 1858], s. 303, kat. 581; eadem, hasło: Kościół św. Krzysztofa od południowego wschodu [autor – Hugo Ulbrich], 1915, s. 301, kat. 576, [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, op. cit.
- 53 E. Halawa, hasło: Wejście do Piwnicy Świdnickiej, 1823, s. 31-32, kat. 52; hasło: Północny szczyt wschodniej fasady ratusza, 1824, s. 31-32, kat. 53; hasło: Dwa szczyty i wieża ratusza od wschodu, 1824, s. 34, kat. 57 i inne widoki ratusza wrocławskiego; hasło: Fasada domu parafialnego przy kościele św. Marii Magdaleny, 1824, s. 63-64, kat. 97; hasło: Kościół św. Wojciecha od południa, 1826, s. 79-80, kat. 122 i inne przykłady [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, op. cit.
- 54 S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., s. 15-17, fot. 1,2,3,4.
- 55 Ibidem, s. 9. Projekt konserwatorski został zatwierdzony 11.03.2016 roku przez Miejskiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, pozwolenie konserwatorskie 261/2016. Archiwum parafii św. Krzysztofa.
- 42 These dimensions are provided by: S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, *Dokumentacja konserwatorska rekonstrukcji okien kościoła pw. św. Krzysztofa we Wrocławiu*, Wrocław 2018, p. 6, kept in the Archives of the Lutheran Church of St Christopher in Wrocław. The dimensions of window sVII at the organ gallery is missing because the designs and as-built documentation covered the reconstruction of glazing of windows sIII and sIV in the chancel, sV in the aisle, and abandoned designs of glazing for windows nII, I and sII in the chancel.
- 43 Ibidem, p. 9, Fig. 6.
- 44 Church plan and the view of the north façade; the 1879 church redesign, in the collection of the Museum of Architecture, Construction Archives; <https://polska-org.pl/3275992.foto.html>.
- 45 G. Grundmann, L. Burgemeister, op. cit., p. 202, Fig. 91 (plan of the church).
- 46 E. Halawa, entry: Kościół św. Krzysztofa, 1807, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, *Grafika*, ed. P. Łukasiewicz, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2008, p. 127, cat. 167.
- 47 Eadem, entry: Kościół św. Krzysztofa, ok. 1830, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, op. cit., p. 183, cat. 317. It might have been new glazing installed after damage caused by the Napoleonic Wars. The church served as a storage in the years 1806-1807.
- 48 The director of the National Museum in Wrocław, habilitated doctor Piotr Oszczanowski, approved the copying of the six stained glass windows from the museum collection.
- 49 S. Oleszczuk, *Dokumentacja stanu zachowania, program konserwatorski i kosztorys rekonstrukcji okien kościoła p.w. Św. Krzysztofa we Wrocławiu*, Wrocław 2009, p. 19, Fig. 6, p. 20, Fig. 7. Documentation in the archives of St Christopher's parish in Wrocław.
- 50 S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., pp. 19-23, Figs 6-11. The authors did not justify why two different profiles were proposed. Presumably, it can be explained by the difference in window sizes. The documentation lacks images of entire windows with the copies of the SIV and SV heraldic stained glass pieces seen from the inside. The captions under all images lack window designations.
- 51 Ibidem, pp. 6, 15, 24-25, Fig. 1, Photos 1, 2. Comparison of the photo with other dated photos shows that it was taken around 1900.
- 52 E. Halawa, entry: Kościół św. Krzysztofa, 1797 and entry: Kościół św. Krzysztofa, 1813. In *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, op. cit., pp. 156-157, cats 235 and 236. The publication boasts extensive iconographic material focusing on the appearance of the church windows in the 19th century. Moreover, E. Halawa, entry: Kościół św. Krzysztofa od południowego wschodu (1839), title, p. 219, cat. 376; eadem, entry: Kościół św. Krzysztofa od południowego wschodu [additional data: around 1900, Siegfried Laboschin according to the watercolour by A. Woelfl, from 1858], p. 303, cat. 581; eadem, entry: Kościół św. Krzysztofa od południowego wschodu [author – Hugo Ulbrich], 1915, s. 301, cat. 576, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, op. cit.
- 53 E. Halawa, entry: Wejście do Piwnicy Świdnickiej, 1823, pp. 31-32, cat. 52; entry: Północny szczyt wschodniej fasady ratusza, 1824, pp. 31-32, cat. 53; entry: Dwa szczyty i wieża ratusza od wschodu, 1824, p. 34, cat. 57 and other views of the Wrocław town hall; entry: Façade of the parish house at the Church of St Mary Magdalene, 1824, pp. 63-64, cat. 97; entry: Kościół św. Wojciecha od południa, 1826, pp. 79-80, cat. 122 and other examples, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit.

- 56 Ibidem, s. 24, fot. 1. Autorzy dokumentacji konserwatorskiej nie znali opracowania kościoła św. Krzysztofa z 1933 roku (Grundmann, Burgemeistera) i nie wiedzieli o wymianie kamieniarki okiennej u schyłku XIX wieku.
- 57 Przy współudziale Katarzyny Wójcik-Żukowskiej, absolwentki Katedry Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych im. Eugeniusza Gepperta.
- 58 Szkło witrażowe z hut w Jaśle.
- 59 E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 81. Prace konserwatorskie przeprowadził prawdopodobnie konserwator Władysław Kozioł w latach 1961-1962 w Pracowni Konserwacji Witraży PP PKZ w Toruniu (Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownice Konserwacji Zabytków, Zakład w Toruniu). Dokumentacja zaginęła po rozwiązaniu PKZ w latach 90. XX w. Zob. także: E. Gajewska-Prorok, *O dawnych i nowych metodach konserwacji witraży z kolekcji Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Witraże. Dziedzictwo chciane czy niechciane?*, red. D. Czapczyńska-Kleszczyńska, s. 113, przyp. 26.
- 60 Jednak w wyniku pomyłki wykonawców w kopiach witraży dodano przedrostek „von” do nazwisk Rohn i Reichel.
- 61 Szkło z hut w Jaśle.
- 62 S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., s. 10, 13.
- 63 Gomółki i „kąciki” z końca XVI(?) i XVII wieku ze znaleziska archeologicznego przy ul. Więziennej we Wrocławiu przechowywane są w Muzeum Narodowym we Wrocławiu jako depozyt Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- 64 Z użyciem kitu niepowodującego korozji folii w tzw. szwach bezpiecznych, zob. S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., s. 11.
- 65 Ibidem, ryc. 7, 9, fot. 33, 34-35, 36-37. Dokumentacja obejmuje tylko dwa okna.
- 66 Zob. przyp. 48.
- 67 Teka zawierająca łącznie 191 rysunków, także H. Hildebrandta i E. Wiedemanna, wydana przez C. Bacha, dyrektora Königlische Kunstschule, zob. *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, op. cit., s. 12; E. Halawa, hasło: Karta tytułowa, [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, op. cit., s. 28-29, kat. 49.
- 68 E. Halawa, hasło: Kościół św. Krzyża – okna chóru i nawy poprzecznej, 1827, [w:] *Ikonografia Wrocławia* t. 2, op. cit., s. 73, kat. 111.
- 69 Eadem, hasło: Kościół św. Marii Magdaleny od wschodu, 1827 [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, op. cit., s. 70-71, kat. 106. W latach 60. XIX wieku zmienione na oszklenie taflowe, zob. P. Łukaszewicz, hasło: Kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, 1867 i hasło: Wnętrze kościoła św. Wincentego we Wrocławiu, [w:] idem, *Malarstwo niemieckie od klasycyzmu do symbolizmu. Katalog zbiorów, Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2012, s. 239-300, kat. 295, 296. Obrazy na wystawie stałej w Muzeum Narodowym we Wrocławiu.
- 70 E. Halawa, hasło: Katedra od północnego-zachodu, 1824, [w:] *Ikonografia Wrocławia* t. 2, op. cit., s. 103-104, kat. 162.
- 71 Eadem, hasło: Portal domu przy ul. Kuźniczej 45 [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, op. cit., s. 132-133, kat. 217.
- 72 Eadem, hasło: Ratusz od południowego wschodu, 1825 [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, op. cit., s. 31-33, kat. 51.
- 73 Eadem, hasło: Ulica Świdnicka, 1828 [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 2, op. cit., s. 56-57, kat. 87.
- 74 Eadem, hasło: Kościół św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dzievic, przed 1802 [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, op. cit., s. 160-161, kat. 246.
- 75 Eadem, hasło: Widok na kościół św. Krzyża i katedrę od Biblioteki na Piasku, ok. 1840. [Po lewej widoczny fragment
- 54 S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., pp. 15-17, photos 1,2,3,4.
- 55 Ibidem, p. 9. The conservation design was approved on 11 March 2016 by the Municipal Officer for the Protection of Monuments in Wrocław, conservation permit no. 261/2016. Archives of St Christopher's Parish.
- 56 Ibidem, p. 24, photo 1. The authors of the conservation documentation were not familiar with the study of St Christopher's Church from 1933 (by Grundmann and Burgemeister) and did not know about the replacement of the window stonework at the end of the 19th century.
- 57 With the participation of Katarzyna Wójcik-Żukowska, graduate of the Department of Conservation and Restoration of Ceramics and Glass, the Eugeniusz Geppert Academy of Fine Arts in Wrocław.
- 58 Stained glass from the glassworks in Jasło.
- 59 E. Gajewska-Prorok, op. cit., p. 81. The conservation project was probably carried out by the conservator Władysław Kozioł in the years 1961-1962 in the Stained Glass Conservation Section of the Pracownice Konserwacji Zabytków state company, Toruń branch. The documentation was lost after the dissolution of the Pracownice Konserwacji Zabytków company in the 1990s. See also: E. Gajewska-Prorok, *O dawnych i nowych metodach konserwacji witraży z kolekcji Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [in:] *Witraże. Dziedzictwo chciane czy niechciane?*, ed. D. Czapczyńska-Kleszczyńska, p. 113, footnote 26.
- 60 However, through the copyists' mistake, the “von” prefix was added to the names of Rohn and Reichel.
- 61 Glass from the glassworks in Jasło.
- 62 S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., pp. 10, 13.
- 63 The crown and corner glass items from the end of the 16th(?) century and the 17th century within the archaeological find in Więzienna Street in Wrocław are kept at the National Museum in Wrocław as a deposit of the Institute of Archaeology, Wrocław University.
- 64 With the use of putty preventing corrosion of the foil in safety glass, see S. Oleszczuk, K. Wójcik-Żukowska, op. cit., p. 11.
- 65 Ibidem, Fig. 7, 9, photos 33, 34-35, 36-37. The documentation covers only two windows.
- 66 See footnote 48.
- 67 The file contains 191 drawings in total, also of H. Hildebrandt and E. Wiedemann, published by C. Bach, director of Königlische Kunstschule, see *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, op. cit., p. 12; E. Halawa, entry: Karta tytułowa, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 28-29, cat. 49.
- 68 E. Halawa, entry: Kościół św. Krzyża – okna chóru i nawy poprzecznej, 1827, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., p. 73, cat. 111.
- 69 Eadem, entry: Kościół św. Marii Magdaleny od wschodu, 1827, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 70-71, cat. 106. In the 1860s replaced by tiled glass, see P. Łukaszewicz, entry: Kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, 1867 and entry: Wnętrze kościoła św. Wincentego we Wrocławiu, [in:] idem, *Malarstwo niemieckie od klasycyzmu do symbolizmu. Katalog zbiorów, Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2012, pp. 239-300, cats 295, 296. The images can be seen at the permanent exhibition in the National Museum in Wrocław.
- 70 E. Halawa, entry: Katedra od północnego-zachodu, 1824, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 103-104, cat. 162.
- 71 Eadem, entry: Portal domu przy ul. Kuźniczej 45., [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 132-133, cat. 217.

- kościół NMP z oknem], [w:] *Ikonografia Wrocławia*, t. 1, op. cit., s. 222, kat. 389.
- 76 E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 60.
- 77 Ibidem, s. 74.
- 78 Ibidem, s. 55 – tam wcześniejsza literatura.
- 79 Ibidem, s. 74 – tam wcześniejsza literatura. Przeszklenie okna w fasadzie zachodniej, wykonane przypuszczalnie przez mistrza Severina Vlricha ze Świdnicy.
- 80 Obecnie w zbiorach Muzeum Architektury we Wrocławiu, zob. B. Fekecz-Tomaszewska, op. cit., s. 17, kat. 12.
- 81 Epitafium znajdowało się pierwotnie w katedrze wrocławskiej, a potem w kościele św. Idziego. Współcześnie jest własnością Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu. L. Potschel był kanonikiem katedry wrocławskiej i kościoła Świętego Krzyża; był też związany z kościołami św. Macieja, św. Idziego i św. Marii Magdaleny.
- 82 E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 66–68, zob. przypis 62.
- 83 Ibidem, s. 66–68.
- 84 Przykłady zob. K. Darecka, op. cit., 33–60.
- 85 Gomółki wykonano metodą tradycyjną w jednej z hut czeskich, ze szkła bezbarwnego. Ich grubość jest dwukrotnie większa od gomółek z XVI czy XVII wieku. Nie udało się uzyskać grubości szkła XV-wiecznego.
- 86 Zob. przypis 65.
- 87 Zabytek przeniesiony około 1960 roku z dawnego kościoła ewangelickiego w Masłowie.
- 88 Witraże herbowe zostały ufundowane przez członków poszczególnych rodów.
- 89 Są to monolityczne krążki o średnicy 21,8 cm, zob. E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 178–187, kat. 23–26, s. 191, kat. 27c.
- 90 E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 86–88. Autorka konsultowała również projekty kolistych witraży, wzorowanych na oryginalnych zabytkach z pocz. XVII wieku przechowywanych w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu.
- 91 J. A. Siebmacher, *Wappenbüchlein*, Nürnberg 1596; idem, *Neue Wappenbuch*, Nürnberg 1605; idem, *Neue Wappenbuch*, Nürnberg 1609, passim. Autorka artykułu konsultowała projekty herbów.
- 92 C. Blažek, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. In einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, Bd. 6, Abt. 8, *Der Abgestorbene Adel Provinz der Preussischen Provinz Schlesien und O. Lausitz*, I Theil, Nürnberg 1887; A. Freiherrn von Krane, *Wappen und Handbuch des in Schlesien (einschliesslich der Oberlausitz) landgesessenen Adels*, Görlitz 1901–1904.
- 93 Przykłady zob. E. Gajewska-Prorok, op. cit., s. 48.
- 94 Zastosowano szkła witrażowe warstwowe tzw. Echtantikglas z huty Lamberts w Waldsassen. Szprosy ołowiowe pochodzą z firmy Stilemans z Belgii.
- 95 W odcieniach słomkowej żółci (nazwa fabryczna: Echtantikglas Kohlegelb, Nr. 35xx, 42xx), szkło z Glashütte Lamberts.
- 96 Podobny problem zbyt dużej przezierności nisko posiadawionych okien kościoła, przez które widoczne były reklamy sklepów w okolicznych kamienicach, występował w latach 30. XX wieku. Dlatego wtedy zdecydowano się na osadzenie wiraży w dwóch południowych oknach prezbiterium i na szkło półprzeźryste w innych oknach, zob. Bunzel, op. cit., s. 46 oraz przyp. 16.
- 97 Komisję doradcą ds. witraży tworzyli: ks. Andrzej Fober, proboszcz parafii św. Krzysztofa; Elżbieta Gajewska-Prorok, kustosz Muzeum Narodowego we Wrocławiu; Tomasz Kmita-Skarsgård, dyrektor muzyczny parafii; inż. arch. Zygmunt
- 72 Eadem, entry: Ratusz od południowego wschodu, 1825, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 31–33, cat. 51.
- 73 Eadem, entry: Ulica Świdnicka, 1828, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 2, op. cit., pp. 56–57, cat. 87.
- 74 Eadem, entry: Kościół św. Urszuli i Jedenastu Tysięcy Dzievic, przed 1802, [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, op. cit., pp. 160–161, cat. 246.
- 75 Eadem, entry: Widok na kościół św. Krzyża i katedrę od Biblioteki na Piasku, ok. 1840 [On the left, a fragment of the Church of the Most Holy Virgin Mary with a window is visible], [in:] *Ikonografia Wrocławia*, vol. 1, op. cit., p. 222, cat. 389.
- 76 E. Gajewska-Prorok, op. cit., p. 60.
- 77 Ibidem, p. 74.
- 78 Ibidem, p. 55 – earlier literature to be found there.
- 79 Ibidem, p. 74 – earlier literature to be found there. The glazing in the west façade, presumably made by the Master Severin Vlrich of Świdnica.
- 80 Today, in the collection of the Museum of Architecture in Wrocław, see B. Fekecz-Tomaszewska, op. cit., p. 17, cat. 12.
- 81 The epitaph was originally placed in the Wrocław cathedral, and then in the Church of St Giles. Today, owned by the Archdiocese Museum in Wrocław. L. Potschel was a canon of the Wrocław cathedral and the Church of the Holy Cross; he was also associated with the churches of St Matthias, St Giles, and St Mary Magdalene.
- 82 E. Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 66–68, see footnote 62.
- 83 Ibidem, pp. 66–68.
- 84 Examples [in:] K. Darecka, op. cit., pp. 33–60.
- 85 The crown glass was made in a Czech glassworks, using the traditional technique with colourless glass. Its thickness is twice the thickness of the crowns from the 16th or 17th century. The thickness of 15th-century glass was not achieved.
- 86 See footnote 65.
- 87 The monument was relocated from the former Evangelical church in Masłów around 1960.
- 88 The heraldic stained glass was funded by the members of the depicted families.
- 89 These are monolithic discs measuring 21.8 cm in diameter, see E. Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 178–187, cat. 23–26, p. 191, cat. 27c.
- 90 E. Gajewska-Prorok, op. cit., pp. 86–88. The author also consulted the designs of circular stained glass pieces based on the original artefacts from the early 17th century, kept at the National Museum in Wrocław.
- 91 J. A. Siebmacher, *Wappenbüchlein*, Nürnberg 1596; idem, *Neue Wappenbuch*, Nürnberg 1605; idem, *Neue Wappenbuch*, Nürnberg 1609, passim. The author of the article consulted the designs of the coats of arms.
- 92 C. Blažek, *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. In einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, Bd. 6, Abt. 8, *Der Abgestorbene Adel Provinz der Preussischen Provinz Schlesien und O. Lausitz*, I Theil, Nürnberg 1887; A. Freiherrn von Krane, *Wappen und Handbuch des in Schlesien (einschliesslich der Oberlausitz) landgesessenen Adels*, Görlitz 1901–1904.
- 93 For examples, see E. Gajewska-Prorok, op. cit., p. 48.
- 94 Layered stained glass was applied (Echtantikglas) from the Lamberts glassworks in Waldsassen. The lead lattice comes from Stilemans company, Belgium.
- 95 In the shades of straw yellow (factory name: Echtantikglas Kohlegelb, No. 35xx, 42xx), glass from Glashütte Lamberts.

- Luniewicz. W trakcie omawiania projektów postaci figuralnych dołączył do komisji dr hab. Marcin Czeski, kierownik Pracowni Witraży w Katedrze Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła na Wydziale Ceramiki i Szkła wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych.
- 98 Program ikonograficzny tych witraży opracował duchowny, Fenton Hort, wieloletni wykładowca w Cambridge.
- 99 Szkło z huty Lamberts w Waldsassen.
- 100 Niemiecki duchowny ewangelicki urodzony we Wrocławiu, zamordowany w obozie we Flossenbürgu.
- 101 Urodzona we Wrocławiu, zamordowana w niemieckim obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau.
- 102 Polski franciszkanin, który oddał życie za współwzięcia w obozie Auschwitz-Birkenau.
- 103 Biskup (zwierzchni) Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, zamordowany w więzieniu gestapo Berlin-Moabit. Był cenionym kaznodzieją oraz organizatorem życia religijnego, a także wielkim polskim patriotą.
- 104 Prace nad rekonstrukcją przeszkleń witrażowych w kościele zostały zatrzymane w 2020 roku z powodu pandemii. Dotąd (2021) nie zrealizowano przeszkleń okna sVII. Nie powstała zatem dokumentacja konserwatorska powykonawcza. Materiały porównawcze i historyczne do przeszkleń nowożytnych na Śląsku, do witraży herbowych i witraży neostylowych, przygotowane przez autorkę do dokumentacji konserwatorskiej, zostały przedstawione w niniejszym artykule.
- 105 T. Kimta-Skarsgård, *Kiedy nierzeczywiste staje się faktem*, „Christophoribote” 2018, nr 4, s.19.
- 106 Rozumiane w mniejszym stopniu jako dzieło neostylowe, lecz przede wszystkim zbliżone w wyrazie artystycznym do witraży renesansowych i zawierające określony program ikonograficzny, ważny dla współczesnych odbiorców.
- 96 A similar problem of too much transparency of the low church windows, through which nearby shop signage and advertisements were seen, occurred in the 1930s. That is why the stained glass was installed in the two south windows of the chancel, and translucent glass was used in other windows, see Bunzel, op. cit., p. 46 and footnote 16.
- 97 The stained glass advisory committee was composed of: the Rev. Andrzej Fober, pastor at St Christopher's; Elżbieta Gajewska-Prorok, curator at the National Museum in Wrocław; Tomasz Kmita-Skarsgård, Director of Music in the parish; Zygmunt Luniewicz, architect and engineer. During the discussion of the designs of possible figures, habilitated doctor Marcin Czeski joined the commission, the head of the Stained Glass Section of the Department of Conservation and Restoration of Ceramics and Glass at the Faculty of Ceramics and Glass at the Academy of Fine Arts in Wrocław.
- 98 The iconographic programme of the stained glass was drawn up by the clergyman Fenton Hort, a senior lecturer at Cambridge.
- 99 Glass from the Lamberts glassworks in Waldsassen.
- 100 Wrocław-born, German Evangelical pastor murdered in the Flossenbürg concentration camp.
- 101 Born in Wrocław, murdered in the German Nazi concentration camp Auschwitz-Birkenau.
- 102 The Polish Franciscan friar who sacrificed his life for a fellow prisoner in Auschwitz-Birkenau.
- 103 The Bishop superior of the Lutheran Church of Poland, murdered in the Berlin-Moabit Gestapo prison. He was a charismatic preacher and inspirer of religious life, as well as a great Polish patriot.
- 104 Work on the reconstruction of the stained glass in the church was halted by the 2020 COVID epidemic. Until today (2021), the glazing of window sVII has not been completed. Therefore, no as-built conservation documentation has been drawn up. The comparative and historical materials on early modern glazing in Silesia, heraldic and neo-style stained glass, prepared by the author for the conservation documentation, are presented in this article.
- 105 T. Kimta-Skarsgård, *Kiedy nierzeczywiste staje się faktem*, „Christophoribote” 2018, no. 4, p. 19.
- 106 Understood to a lesser extent as a neo-style work, but most of all, similar in artistic expression to Renaissance stained glass and containing a thought-over iconographic programme, relevant for the contemporary audience.

Bibliografia / Bibliography

Dokumentacje konserwatorskie

Oleszczuk S., *Dokumentacja stanu zachowania, program konserwatorski i kosztorys rekonstrukcji okien kościoła p.w. Św. Krzysztofa we Wrocławiu*, Wrocław 2009.

Oleszczuk S., Wójcik-Żukowska K., *Dokumentacja konserwatorska rekonstrukcji okien kościoła p.w. św. Krzysztofa we Wrocławiu*, Wrocław 2018

Literatura

Atlas architektury Wrocławia, t. 1, *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1997.

Blažek C., *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. In einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, Bd. 6, Abt. 8, *Der Abgestorbene Adel Provinz der Preussischen Provinz Schlesien und O. Lausitz*, I Theil, Nürnberg 1887.

Bunzel U., *Geschichte unserer Christophorikirche und ihre Erneuerung*, Breslau 1935.

v. Czihak E., *Führer durch die Sammlungen des Museums schlesischer Altertümer in Breslau*, Breslau 1891.

- Darecka K., *Okna w Gdańsku od średniowiecza do współczesności. Stolarka, oszklenia, okucia*, Gdańsk 2018.
- Dereń A., Żerelik R., *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, Wrocław 1996.
- Fekecz-Tomaszewska B., *Witraże nowożytne w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Witraże nowożytne w zbiorach polskich. Katalog wystawy*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, grudzień 1976 – maj 1977, red. B. Fekecz-Tomaszewska, Wrocław 1976-1977, s. 17-24.
- Frycz J., *Witraże i oszklenia od XV do XVIII wieku*, [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, wydanie drugie, zmienione, red. Z. Kamieńska, Wrocław 1987, s. 173-176.
- Gajewska-Prorok E., *Mistrzowie światła. Witraże i obrazy malowane pod szkłem. Masters of Light. Stained and Painted Glass*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2014.
- Gajewska-Prorok E., *O dawnych i nowych metodach konserwacji witraży z kolekcji Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Witraże. Dziedzictwo chciane czy niechciane?*, red. D. Czapczyńska-Kleszczyńska, Kraków-Legnica 2017, s. 107-126.
- Gola A., Ławicka M., *Od klasztoru do muzeum. Dzieje zespołu zabudowań bernardyńskich we Wrocławiu*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Grajewski G., *Miedzy sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeszy*, dysertacja doktorska, Wrocław 2014; https://dbc.wroc.pl/Content/30240/PDF/grajewski_miedzy_sztuka_PhD.pdf [dostęp: 27.02.2020].
- Grundmann G., Burgemeister L., *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Bd. I, *Die Stadt Breslau*, zweiter Teil, Breslau 1933.
- Gumowski M., *Szybki herbowe w Ratuszu Toruńskim*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, t. 1, nr 4, 1964, s. 97-115.
- van Hoverden-Plencken A.J., *Schlesiens Grab-Denkmale und Grab-Inschriften. Graf Hoverden'schen Sammlung*, Breslau 1870-72.
- Ikonografia Wrocławia*, t. 1: *Grafika*, red. P. Łukaszewicz, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- Ikonografia Wrocławia*, t. 2: *Rysunek i akwarela. Obrazy olejne. Dioramy. Medalierstwo. Rzemiosło artystyczne*, red. P. Łukaszewicz, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2008.
- Kmita-Skarsgård, T. *Kiedy nierzeczywiste staje się faktem*, „Christophoribote. Zeitschrift Ev. Gemeinde Deutscher Sprache in Breslau und Niederschlesien”, 144 (2018), nr 4, s. 19.
- Knoblich A., *Schlesiens Antheil an der Verbreitung der Glasmalerei im Mittelalter und ihrer Wiederbelebung in Neuzeit*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, Bd. I (1870), Ber. 9 (1868), s. 104-114.
- Kochanowska J., Sienkiewicz R., *„Krucze dziedzictwo” – witraże z XV-XVIII w. na Pomorzu Zachodnim. Problemy badawcze i konserwatorskie*, [w:] *Witraże. Dziedzictwo cenne czy niechciane?*, red. D. Czapczyńska-Kleszczyńska, Kraków-Legnica 2017, s. 13-28.
- Freiherrn von Krane A., *Wappen und Handbuch des in Schlesien (einschliesslich der Oberlausitz) landgessenen Adels*, Görlitz 1901-1904.
- Lehmann H., *Katalog einer Kollektion von alten schweitzer und deutschen Glasgemälden aus dem Besitze des Herrn Hofrat Edouard Kahlbau, Stuttgart, des Herrn Hauptmann a.D. Robert Clemm, Burg Wingingen (Haarter Schloss Gennant) sowie aus schweizer Privatbesitz*, München 1912.
- Letkiewicz E., *Polskie malarstwo nowożytne malowane emaliami*, Lublin 1995.
- Luchs H., *Die Denkmäler der St. Elisabeth=Kirche zu Breslau*, Breslau 1869.
- Ławicka M., Fekecz-Tomaszewska B., *Problemy z nazewnictwem technik witrażowych*, [w:] *Sztuka witrażowa w Polsce*, red. J. Budyń-Kamykowska, K. Pawłowska, Kraków 2002, s. 220-228.
- Łukaszewicz P., *Malarstwo niemieckie od klasycyzmu do symbolizmu. Katalog zbiorów*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2012.
- Myślińska J., *Witraże w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, [w:] *Witraże nowożytne w zbiorach polskich. Katalog wystawy*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, grudzień 1976 – maj 1977, red. B. Fekecz-Tomaszewska, Wrocław 1976-1977, kat. 44, 45, 46, s. 29-30.
- Patała A., *Pod znakiem świętego Sebalda. Rola Norymbergi w kształtowaniu późnogotyckiego malarstwa tablicowego na Śląsku*, Wrocław 2018.
- Pierzchała M., Houszka E., *Malarstwo śląskie 1520-1800*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Siebmacher J. A., *Wappenbüchlein*, Nürnberg 1596.
- Siebmacher J. A., *Neue Wappenbuch*, Nürnberg 1605.
- Siebmacher J. A., *Neue Wappenbuch*, Nürnberg 1609.
- Szybisty T., *Sztuka sakralna Krakowa w wieku XIX*, cz. 4: *Malarstwo witrażowe*, seria: *Ars Vetus et Nova*, t. XXXV, red. W. Bałus, Kraków 2012.
- Życie, śmierć i zbawienie. Inskrypcje kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle rękopisu z 1649 roku*, oprac. J. Gołaszewski, A. Górski, Wrocław 2016.